

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії Центральної та Східної Європи
і спеціальних галузей історичної науки

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ПЕРШОГО (БАКАЛАВРСЬКОГО)
РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

«Опір колективізації в Україні (1928–1933 рр.)»

Виконав: Студента 4 курсу,
групи ІА-42

Спеціальності 032 «Історія та археологія»

Ролюка Владислава Васильовича

Керівник: Кобильник Р.В

Рецензент:

Івано-Франківськ, 2026 рік

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1 Особливості радянської колективізації в Україні.....	6
РОЗДІЛ 2 Форми та масштаби селянського опору насильницької колективізації.....	24
РОЗДІЛ 3 Репресивна політика радянської влади проти українського селянства.....	41
ВИСНОВКИ.....	61
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	63

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю глибокого та об'єктивного переосмислення трагічних сторінок української історії, пов'язаних із утвердженням тоталітарного режиму наприкінці 1920-х - на початку 1930-х років. Процес колективізації в Україні фактично став формою внутрішньої громадянської війни, де сталінська державна машина протистояла селянству як окремому культурному та соціальному класу. Це було глобальне зіткнення двох несумісних світоглядів, яке охопило не лише економічну сферу, а й релігійні вірування, сімейний уклад та національну ідентичність.

Сьогодні, в умовах відновлення української державності, вивчення селянського опору є критично важливим для формування історичної пам'яті та розуміння природи радянської політики, яка через насильницькі методи та репресії призвела до катастрофи - Голодомору 1932–1933 років. Дослідження цього періоду дозволяє розкрити витoki суспільного спротиву тоталітаризму та вшанувати мужність мільйонів українців, які захищали своє право на вільну працю та власну землю.

Стан наукової розробки проблеми свідчить про наявність значного масиву літератури, проте характер досліджень суттєво змінювався з часом. У радянський період праці істориків мали ідеологічно заангажований характер, де опір селянства трактувався виключно як «куркульський бандитизм» чи «саботаж». Сучасна історіографія, представлена роботами таких дослідників, як С. Кульчицький, В. Марочко, В. Васильєв, Лінн Віола, Р. Подкур та інших, фокусується на об'єктивному висвітленні подій, аналізі форм опору та його масштабів.

Попри значні успіхи, окремі аспекти, зокрема регіональні особливості збройних виступів, специфіка жіночого протесту («волинок») та роль колишніх червоних партизанів у антиколгоспному русі, все ще потребують глибшого вивчення на основі раніше засекречених архівних матеріалів ДПУ.

Мета дослідження полягає у проведенні комплексного аналізу причин, форм, динаміки та наслідків опору українського селянства політиці суцільної колективізації у 1928–1933 рр.

Для досягнення поставленої мети визначено такі основні завдання:

- з'ясувати соціально-економічні та ідеологічні передумови форсованої колективізації в УСРР;
- дослідити механізми впровадження колгоспного ладу та методи державного примусу;
- класифікувати та охарактеризувати **форми селянського спротиву** (пасивні, активні, збройні);
- проаналізувати масштаби та регіональну специфіку антирадянських виступів, зокрема на Поділлі та Правобережжі;
- розкрити зміст репресивної політики влади, спрямованої на придушення опору, включно з політикою «ліквідації куркульства як класу» та режимом «чорних дошок»;
- показати логічний зв'язок між селянським опором та переходом сталінського режиму до терору голодом.

Об'єктом дослідження є українське селянство як соціальна спільнота та його взаємодія з органами державної влади в умовах радикальної трансформації аграрного сектору

Предметом дослідження є форми, масштаби, динаміка та еволюція опору сільського населення України насильницькій колективізації, а також карально-репресивні заходи тоталітарного режиму у 1928–1933 рр.

Хронологічні межі роботи охоплюють період 1928–1933 рр. **Нижня межа** пов'язана з початком форсованого наступу на індивідуальні господарства та запровадженням «надзвичайних заходів» під час хлібозаготівельної кризи **Верхня межа** окреслює завершення основного етапу колективізації та пік репресивної політики, що збігся з Голодомором, який став «останнім аргументом» влади у боротьбі з непокірним селом.

Територіальні межі дослідження обмежуються тогочасними кордонами Української СРР.

Джерельна база дослідження включає опубліковані та архівні документи партійних і державних органів, зокрема доповідні записки та секретні зведення ДПУ, статистичні матеріали, офіційні постанови.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в навчальному процесі при викладанні історії України, підготовці спецкурсів з історії тоталітаризму, а також при розробці музейних експозицій та науково-популярних матеріалів. Висновки роботи сприяють формуванню критичного ставлення до авторитарних практик та глибшому розумінню історичного досвіду українського народу.

Структура роботи визначена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі **вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури**

РОЗДІЛ 1

ОСОБЛИВОСТІ РАДЯНСЬКОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ

Процес колективізації в Радянському Союзі фактично став формою внутрішньої громадянської війни, де сталінська державна машина протистояла селянству як окремому культурному та соціальному класу. Це було зіткнення двох несумісних світоглядів та способів існування, яке охопило не лише економіку, а й повсякденний побут, релігійні вірування та сімейний уклад. Для забезпечення потреб форсованої індустріалізації держава перетворила село на власну сировинну колонію, безжально викачуючи з нього сільськогосподарську продукцію, людський ресурс для армії та дешеву робочу силу для промислових гігантів.

Під прикриттям гасел про модернізацію та «освіченість» режим нав'язував селянам чужорідний їм «культурний імперіалізм», намагаючись радикально переформатувати їхнє життя за сталінськими лекалами соціалізму. Переламним моментом стала дванадцята річниця Жовтневої революції у листопаді 1929 року, коли Сталін у своїй програмній статті проголосив початок масового вступу середняків до колгоспів. Хоча раніше, відповідно до рішень XV з'їзду партії 1927 року, колективізація планувалася як поступовий процес, наприкінці 1920-х темпи почали драматично зростати. Динаміка була вражаючою: якщо влітку 1928 року в колгоспах перебувало лише 1,7 % господарств, то за чотири місяці 1929 року цей показник стрибнув із 3,9 % до 7,5 %. Особливо агресивно ці процеси просувалися в основних зернових житницях- на Нижній Волзі та Північному Кавказі, де станом на жовтень 1929 року рівень колективізації сягнув рекордних 18,1 % та 19,1 % відповідно. Такі аномально високі показники були результатом активності регіональних керівників, які, керуючись московськими гаслами, прагнули продемонструвати лояльність центру.[15]

Сталінська пропаганда малювала картину добровільного сприйняття селянами соціалістичних ідей, заявляючи про готовність більшості до змін, хоча насправді до колгоспів приєднувалися переважно найбідніші верстви.

Незважаючи на поодинокі прояви щирого ентузіазму, місцева влада все частіше застосовувала прямий примус для виконання плану. Колективізація стала проектом, який нав'язувався виключно згори за повної підтримки місцевих партійних осередків, що беззаперечно виконували будь-які директиви Москви. В українські та російські села прибували районні уповноважені та міські активісти, а загони з реквізиції зерна, одержимі статистичними звітами, силоміць впроваджували нові порядки. Ситуацію ускладнювала глибока прірва між містом і селом: хронічний голод у містах провокував антиселянські настрої серед робітників і рядових комуністів.[16].

Преса активно підігрівала ці конфлікти повідомленнями про «куркульський саботаж», що робило міські кадри, які відправлялися в село, вкрай радикальними та нетерпимими. Поєднання офіційної партійної лінії, ініціативності регіональних лідерів та неконтрольованих дій малограмотного апарату на місцях призвело до фатального прискорення темпів. Москва, бачачи «успіхи» периферії, ще більше піднімала планку, що створювало замкнене коло гонитви за цифрами. Цей процес постійного коригування планів у бік збільшення та змагання за перевиконання графіків не лише штовхав колективізацію вперед, а й, як продемонструвала історія, закладав міну уповільненої дії під стабільність самого режиму. Крапку в ідеологічному оформленні цього курсу поставив листопадовий пленум ЦК 1929 року, який остаточно закріпив курс на суцільну колективізацію та санкціонував ще більш жорсткий наступ на традиційне село.[28].

Незважаючи на зовнішню монолітність партійного курсу, всередині керівництва СРСР існували певні побоювання щодо методів та швидкості проведення хлібозаготівельних і колективізаційних кампаній літа та осені 1929 року. Окремі лідери, серед яких перший секретар Сибірського обкому С. Сирцов та вдова Леніна Надія Крупська, відкрито висловлювали занепокоєння через масове застосування сили та недостатню організаційну підготовку. Крупська, зокрема, акцентувала увагу на небезпечному зростанні зневіри селянства до радянської влади. Досить обережну та виважену позицію щодо

цих радикальних процесів займали і представники української делегації, зокрема С. Косіор та Г. Петровський. Проте ці поодинокі голоси застереження потонули у загальному хорі обласних секретарів, які з ентузіазмом підтримували сталінську лінію. Нехтуючи реальними труднощами, вони давали популістські обіцянки завершити повну колективізацію своїх регіонів за рекордні рік-півтора. Головними рупорами радикалізації виступили голова Колгоспцентру Г. Камінський та найближчий соратник Сталіна В. Молотов. Вони наполегливо підштовхували Пленум до крайніх рішень, вимагаючи закінчити формування колгоспного ладу вже до весни 1930 року. Будь-які заклики до ретельного планування чи обговорення об'єктивних перешкод Сталін особисто відхиляв, тавруючи їх як прояви «опортунізму» та небажання бачити можливості дострокової організації господарств.[12]

Паралельно з невпинним нарощуванням темпів, у грудні 1929 року під керівництвом комісара сільського господарства Яковлева розпочала роботу спеціальна комісія Політбюро. Вона координувала вісім підкомісій, що розробляли законодавчу базу та конкретні плани колгоспного будівництва. Комісія встановила граничні терміни: для більшості зернових районів колективізація мала стати фактом за один-два роки, а для економічно відсталих регіонів - за три-чотири. Основною моделлю колективного господарства була визначена сільськогосподарська артіль. Її взірцевими ознаками вважалися соціалістична власність на землю, тяглову худобу та основний інвентар, хоча водночас офіційно визнавалося право селян зберігати у приватній власності домашню худобу в межах особистих потреб. Передбачалося, що подальше розширення колективної власності відбуватиметься природним шляхом - через усвідомлення селянами переваг спільної праці.[28]

Найтрагічнішим аспектом роботи комісії стало вирішення долі заможного селянства. Куркульство опинилося перед реальною загрозою повної конфіскації засобів виробництва на користь колгоспів та подальшої депортації. Хоча фахівці підкомітету з питань куркульства попереджали про марність спроб вирішити проблему лише масовим виселенням у віддалені райони, було прийнято

жорстке рішення про «ліквідацію куркульства як класу». Вся ця категорія населення була поділена на три групи залежно від ступеня «небезпечності» для режиму: найбільш активних чекав арешт або негайне заслання, другу групу - примусове виселення, а третю - статус безправної та безголосої робочої сили всередині колгоспів. Фактично, право стати повноправними членами колективних господарств вони мали «заслужити» у майбутньому. Підсумовуючи свої напрацювання, комісія суворо застерігала від будь-яких спроб штучно гальмувати чи стримувати маховик колективізації.[12].

Через політику знищення куркульства та примусове створення колгоспів у окремих селах України, наприклад на Уманщині, не залишилося корінних мешканців, а спустошені оселі заселяли переселенцями з Поділля. Водночас у деяких поселеннях Київщини влада вдалася до іншої стратегії: навіть там, де селянам вдалося вижити, їх примусово виселяли з власних домівок та позбавляли родових земель. Ключова мета такого терору полягала в тому, щоб позбавити українця зв'язку з рідною хатою та предківською спадщиною. Тоталітарний режим системно й безжально нищив почуття приватної власності та родинну єдність селянства[40]

Попри офіційні заяви про «готовність» більшості селян до колективізації, реальний склад новостворених об'єднань обмежувався переважно сільською біднотою. На тлі відсутності масового ентузіазму «знизу» місцеві партійні органи дедалі частіше вдавалися до методів прямого адміністрування та примусу. Колективізація ініціювалася та нав'язувалася центральною владою, знаходячи беззастережну підтримку в низових партійних осередках. У села масово відряджалися районні уповноважені та міські активісти, а бригади з реквізиції зерна, орієнтовані виключно на високі статистичні показники, стали головним інструментом тиску на селянські маси. Ця агресивність підігрівалася штучно створеними антиселянськими настроями в містах, де через дефіцит продовольства преса активно експлуатувала міф про «куркульський саботаж».[2]

У червневому випуску сатиричного часопису «Крокодил» за 1929 рік було опубліковано промовисту карикатуру під заголовком «На порозі п'ятирічки». Сюжет малюнка розгортався навколо пригніченої селянської родини на подвір'ї своєї убогої оселі та міського кореспондента, що прибув зафіксувати їхній побут на камеру. Коли господар хати здивовано запитав, навіщо фотографувати такі злидні, газетяр з ентузіазмом пояснив: «Це для пам'яті, батьку. За п'ять років нам буде надзвичайно цікаво поглянути, з чого ми починали». Ця ілюстрація, винесена на обкладинку популярного видання, слугувала потужним інструментом пропаганди рішень V Всесоюзного з'їзду рад, що нещодавно завершився у Москві. Зокрема, вона популяризувала масштабну стратегію подолання архаїчності аграрного сектору, яка була невід'ємною частиною амбітної першої п'ятирічки. Хоча цей план декларував докорінну трансформацію всієї держави, фахівці вже тоді вказували на його критичний недолік - повну відсутність економічного обґрунтування закладених показників. Остаточне затвердження так званого «оптимального варіанту» розвитку подій свідчило про беззаперечне лідерство сталінського угруповання та остаточне усунення опонентів усередині ЦК ВКП(б).[28]

Фактично, це була перемога сталінської концепції прискореної воєнно-промислової модернізації. В її основу закладався жорсткий централізований контроль та гранична експлуатація ресурсів усієї країни.

Особливий тягар покладался на плечі селянства, якому в цій системі відводилася роль основного донора для накопичення капіталів, необхідних для розбудови соціалістичної індустрії. Варто зауважити, що підготовка цього стратегічного документа, покликаного визначити динаміку розвитку промисловості та сільського господарства, а також принципи економічного зонування країни, тривала ще з середини 1920-х років. Початкові версії планів, розроблені експертами союзного та республіканських підрозділів Держплану та ВРНГ, характеризувалися поміркованістю показників, що не задовольняло більшовицьку верхівку, яка орієнтувалася на стратегію «великого стрибка». У

результаті ці пропозиції були відхилені як такі, що не відповідають амбіціям керівництва.[35]

У грудні 1927 року XV з'їзд ВКП(б) сформулював основні директиви для створення першої п'ятирічки, чітко визначивши розбудову важкої індустрії як головний державний пріоритет. Цікаво, що на той момент делегати з'їзду піддали гострій критиці ідеї «троцькістської опозиції», яка пропонувала прискорити промисловий розвиток виключно за рахунок викачування ресурсів із села. Офіційна позиція партії тоді видавалася більш збалансованою: зазначалося, що надмірне вилучення коштів із селянських господарств є помилковим, оскільки це не лише зруйнує політичний союз із селянством, а й підірве сировинну базу промисловості, її внутрішній ринок та експортний потенціал. Водночас з'їзд застерігав і від іншої крайності - повної відмови від залучення ресурсів села, що, на думку ідеологів, загальмувало б темпи індустріалізації та порушило б загальногосподарську рівновагу.[15]

Окрему увагу з'їзд приділив «категоричній необхідності» загального піднесення аграрного сектору, передусім через розширення посівних площ та підвищення врожайності. Розробники плану мали знайти оптимальні пропорції розвитку зернових, технічних культур та тваринництва як у галузевому, так і в регіональному розрізах. Кінцевою метою проголошувалося зростання народного споживання, збільшення експорту та забезпечення заводів вітчизняною сировиною.

Для практичної реалізації цих завдань 30 грудня 1927 року в Москві було сформовано Центральну комісію перспективного планування (ЦКПП). Керівництво органом перебрав на себе Г. Кржижановський, а його заступниками стали С. Струмлілін та Г. Гринько. Під егідою Президії Держплану СРСР розпочалася підготовка двох сценаріїв майбутнього розвитку: «відправного» (мінімального) та «оптимального» (максимального), що згодом стало підґрунтям для подальшої радикалізації економічної політики.[35]

Розрив між мінімальними та максимальними показниками запланованого розвитку становив близько 20%. Ця різниця безпосередньо залежала від

прогнозованих зовнішніх та внутрішніх чинників: імовірності неврожайів, стабільності надходження закордонних інвестицій та кредитів, а також загальної економічної кон'юнктури. Паралельно з Держпланом власну роботу над проектом першої п'ятирічки вела Вища рада народного господарства (ВРНГ) СРСР під керівництвом В. Куйбишева, проте це відомство принципово ігнорувало помірні варіанти, зосередившись виключно на «оптимальному», тобто найбільш амбітному сценарії. Попри застереження фахівців - провідних економістів, статистиків та фінансистів - щодо необхідності суворого наукового обґрунтування кожної цифри, сталінське крило у керівництві партії продовжувало тиснути на розробників. [28]

Фактично перехопивши гасла раніше розгромленої «троцькістської опозиції», сталінська група вимагала штучного роздування показників плану. Теоретичним фундаментом цього курсу стала озвучена Йосипом Сталіним на липневому пленумі ЦК 1928 року теза про «данину». Згідно з цією концепцією, селянство мало протягом певного часу сплачувати державі своєрідний додатковий податок заради потреб соціалістичної індустріалізації. Це означало остаточне закріплення стратегії розбудови важкої промисловості через визискування ресурсів села. Представники «правої опозиції», зокрема М. Бухарин та О. Риков, намагалися протидіяти такому радикалізму, проте їхній політичний вплив у верхівці ВКП(б) стрімко нівелювався [2].

Наприкінці 1928 року, спираючись на директиви листопадового пленуму ЦК, ВРНГ представила проект контрольних цифр, які вражали своєю масштабністю: протягом п'яти років загальний промисловий потенціал країни мав зрости на 167%, а показники важкої індустрії - на 221%. Не менш фантастичні завдання ставилися і перед аграрним сектором. 15 грудня IV сесія ЦВК СРСР затвердила постанову, згідно з якою врожайність у приватному секторі мала піднятися на 30–35%, а в колгоспах та радгоспах - на рекордні 60%. Такі плани, попри їхню економічну необґрунтованість, стали офіційним орієнтиром для майбутнього «великого стрибка». [22]

Криза хлібозаготівель у СРСР на рубежі 1927/1928 років була спричинена комплексом чинників: з одного боку - прорахунками в економічній стратегії радянської влади (зокрема, ціновим дисбалансом між промисловими та аграрними товарами, товарним дефіцитом та інфляцією), а з іншого - неврожаєм у ключових сільськогосподарських регіонах. Наслідком став гострий брак продовольства, що унеможливило як виконання експортних планів для фінансування модернізації, так і стабільне забезпечення внутрішніх потреб населення.

Для подолання кризи сталінське оточення взимку 1928 року запровадило систему надзвичайних заходів, відому в історіографії як «урало-сибірський» метод. Проте, з огляду на історичні факти, його доцільніше називати «україно-урало-сибірським», оскільки саме Українська СРР стала першим майданчиком для випробування цих репресивних механізмів. Архівні дані підтверджують, що плани заготівлі збіжжя для України неодноразово переглядалися в бік збільшення, а обсяги вилученого ресурсу перевищили початкові прогнози більш ніж удвічі. Це масоване викачування хліба з України мало на меті стабілізацію ситуації в загальносоюзному масштабі та запобігання протестам у Москві й Ленінграді, проте здійснювалося воно шляхом жорсткого адміністративного тиску на українську владну вертикаль та безпосередньо на селянство, ігноруючи базові потреби місцевого населення.[16]

Керівництво УСРР протягом усього періоду намагалося протестувати проти непосильних планів, застерігаючи Москву про катастрофічні наслідки. Однак союзний центр ігнорував аргументи про вичерпаність українських ресурсів, використовуючи партійну дисципліну для перетворення республіканської влади на слухняний інструмент реалізації стратегії «максимальної мобілізації». Хоча українське зерно частково допомогло втамувати голод у споживчих регіонах СРСР, ціною цього стала руйнація внутрішнього ринку республіки, конфіскація страхових запасів селян та їхнє економічне виснаження перед важким недородним сезоном 1928/1929 років.[22]

Незважаючи на офіційні заяви про скасування надзвичайних заходів, їх продовжували застосовувати і під час неврожаю 1928/1929 років. Політика центру залишалася незмінною: викачати з українського села максимум, керуючись цинічною установкою, що Україна має забезпечувати себе самостійно за залишками. Важливим етапом весни-літа 1928 року стало фактичне поглинання українського державного сектора хлібного ринку союзними структурами. Ліквідація найбільшої республіканської організації «Укрхліб» та її перехід під контроль «Союзхліба» позбавили Україну не лише капіталів, а й будь-яких реальних важелів управління ринком. [16]

Це ознаменувало остаточне перетворення союзного центру на одноосібного розпорядника українських хлібних ресурсів. У період «зернової кризи» 1927/28 року стратегія союзного керівництва в галузі експорту була зосереджена на пошуку будь-яких додаткових ресурсів для отримання іноземної валюти. Окрім збіжжя, ключовими статтями вивозу стали так звані «другорядні» продовольчі товари - м'ясо, птиця, молочні продукти, яйця та цукор, а також предмети антикваріату з музейних колекцій. Архівні джерела підтверджують, що в цей період внесок України у загальносоюзний експорт продовольства був надзвичайно вагомим, а за окремими категоріями, як-от цукор, - навіть вирішальним. Попри неврожайний 1928/29 рік, коли радянська влада була змушена припинити експорт жита та пшениці, вивезення інших продуктів харчування не лише не зупинилося, а й подекуди інтенсифікувалося. Таким чином, з Української СРР продовжували масово вивозити сільськогосподарську продукцію навіть тоді, коли значна частина місцевого населення вже потерпала від голоду.[18]

Систематичне застосування надзвичайних методів, що супроводжувалося постійною експропріацією селянських запасів та грошових коштів, призвело до поступової втрати селянством економічної спроможності. Це створювало пряму загрозу масштабного голоду, яка для українських виробників суттєво обтяжувалася статусом республіки як фактичної периферійної колонії союзного центру. Саме в межах цієї колоніальної логіки слід розглядати нав'язування

Україні непосильної ролі головного «хлібного донора» всієї країни у 1927/28 році та вимогу повного самозабезпечення у критичний 1928/29 рік. [16]

Більше того, під час розробки показників першої п'ятирічки союзний центр проігнорував пропозиції щодо диверсифікації українського аграрного сектору. Замість розвитку багатопрофільного господарства, республіці було директивно нав'язано роль вузькоспеціалізованого виробника та постачальника збіжжя, передусім для забезпечення потреб промислових регіонів Півночі, що стрімко розвивалися. Така політика остаточно закріпила експлуататорський характер відносин між центром та українським селом, ігноруючи загрози продовольчій безпеці самої України.[15]

Офіційне використання поняття «колективізація сільського господарства» розпочалося влітку 1919 року після звернення наркома земельних справ УСРР В. Мещерякова до місцевих земельних органів, хоча сама концепція масового формування колективних господарств була закладена ще в Декреті про землю 1917 року. Перші кроки до системного впровадження цього процесу на рівні окремих галузей та адміністративних одиниць (селищ, волостей) окреслив V Всеукраїнський з'їзд рад на початку 1921 року. До середини 1920-х років панівними формами об'єднання виступали сільськогосподарські артіль та комуни, а згодом пріоритет змістився в бік товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів).

Змістовно колективізація являла собою насильницьку ліквідацію індивідуального господарювання через примусове відчуження земельних наділів, техніки та худоби на користь держави. Це супроводжувалося агресивним усуненням приватно-кооперативного сектору силовими методами та безальтернативним утвердженням соціалістичних форм власності на селі. В Українській СРР цей процес мав свою специфіку, що виражалася в особливих темпах, методах реалізації та глибині руйнівних наслідків порівняно з іншими республіками СРСР.[30]

На осінь 1927 року в республіці функціонувало понад 6 тисяч колективних об'єднань різних типів, які переважно інтегрувалися в систему

сільськогосподарської кооперації. Проте справжня масова кампанія розгорнулася восени 1929 року, отримавши поштовх після листопадового пленуму ЦК ВКП(б) та доповіді С. Косіора. Основною метою проголошувалося подолання системної зернової кризи, спричиненої попередньою аграрною політикою більшовиків. Процес відбувався за жорстким плановим принципом розкладки завдань для кожного району. На виконання постанов 1930–1931 років темпи колективізації були штучно форсовані: офіційним критерієм «завершення в основному» вважалося залучення близько 70% господарств. Вже на початок 1932 року в Україні цей показник сягнув 80% господарств та понад 86% орних земель.[28]

Трагічні події Голодомору 1932–1933 років фактично зупинили активну фазу колективізації, яку відновили лише в другій половині десятиліття. Станом на 1938 рік в УРСР діяло понад 27 тисяч колгоспів у формі сільгоспартілей. Весь цей шлях супроводжувався тотальним державним терором: розкуркуленням, конфіскаціями та депортаціями. Соціально-економічна ціна експерименту виявилася катастрофічною - поголів'я худоби скоротилося у 7–8 разів, мільйони гектарів залишилися незасіяними, що в сукупності з репресіями призвело до масової загибелі українського селянства від штучного голоду.[27]

«Масове розкуркулення та депортації селянства в період суцільної колективізації» доведено, що більшовицька влада проводила кампанію з ліквідації господарств та виселення селян за межі України не тільки заради колективізації, а, насамперед, задля придушення тривалого селянського спротиву. Масштабні репресії стартували наприкінці лютого 1930 р., охопивши кожне село на Поділлі. Найважчих ударів завдавали ідейним ворогам більшовизму, причому розкуркулення торкалося навіть членів артіль під приводом «фільтрації колгоспів від ворожих елементів». Протягом 1930–1933 рр. на Поділлі було знищено понад 30 тис. господарств (близько 5 %), а майже 15 тис. родин примусово депортовано.

Економічним підсумком розкуркулення в 557 українських районах лише за два місяці 1930 р. стали вилучені кошти на суму близько 57 млн крб. Отже,

стратегія винищення куркульства як верстви мала чітку фінансову мету й слугувала інструментом грабунку українського селянства. Безпосередню реалізацію акції «ліквідації куркульства» здійснювали підрозділи ОДПУ за активної підтримки озброєних груп місцевого та районного партійного активу.[35]

Реальні масштаби проблеми підтверджувалися фактичним припиненням експорту хліба на початку 1928 року. Для порівняння: у передвоєнний період (до 1914 р.) понад 71 % товарного зерна постачалося поміщицькими та великими заможними («куркульськими») господарствами. Станом на 1927 рік структура землекористування суттєво змінилася: селяни володіли 314 млн га угідь (проти 210 млн га до революції), а кількість господарств зросла з 16 млн до 25 млн. При цьому середнє селянське господарство, яке раніше споживало близько 60 % власної продукції, тепер споживало вже 80 %, вирощуючи при цьому 85 % усього хліба.[16]

Перед державою постало критичне питання механізмів вилучення цього зерна. Характерною для тогочасного партійного дискурсу була позиція Г. Сокольникова на XV з'їзді ВКП(б), який стверджував, що наявність зернових запасів у селян є ознакою «куркульської війни» проти пролетарської системи. На його думку, єдиним виходом було розгортання кампанії з вилучення запасів, що фактично означало повернення до методів реквізиції.

Попри можливість розв'язання кризи через гнучкі ринкові та фінансові інструменти, радянському уряду бракувало системності та чіткості рішень. Як зазначають дослідники (зокрема Р. Девіс та М. Левін), політика режиму була відверто нереалістичною, оскільки ставка робилася виключно на добрий врожай без урахування економічних ризиків. Прикладом управлінського хаосу була ситуація з цінами на льон, які офіційно змінювалися п'ять разів протягом двох років, що підривало довіру виробників.

Західна історіографія також дає критичну оцінку цим подіям. Професор Є. Карч характеризував неспроможність влади створити зернові резерви у врожайні роки як «недбалість, що межує з безглуздяма». На його переконання,

заготівельна криза 1927–1929 рр. була наслідком фіскальної політики та некомпетентності верхів, а урядова реакція була паралізована «кризою інформації». Водночас Карч наголошував, що тогочасні побоювання щодо неспроможності селянства забезпечити ринок продукцією були абсолютно безпідставними – проблема полягала саме в методах державної взаємодії з селом.[2].

Колективізація в Україні мала низку глибоких специфічних рис, які суттєво вирізняли її на тлі аналогічних процесів у інших республіках СРСР, передусім через стратегічне значення регіону як головного «хлібного донора» імперії. На відміну від інших територій, Українська СРР опинилася в ситуації колоніальної експлуатації, де союзний центр в односторонньому порядку неодноразово збільшував плани хлібозаготівлі, іноді вдвічі перевищуючи реальні можливості господарств задля стабілізації ситуації в Москві та Ленінграді. Характерною особливістю було форсоване усупільнення: якщо в цілому по Союзу темпи могли варіюватися, то в Україні вже на початок 1932 року було колективізовано 80% селянських дворів та понад 86% орних площ. Така стрімкість пояснювалася директивним нав'язуванням республіці ролі вузькоспеціалізованого постачальника збіжжя та повною втратою нею економічної суб'єктності після поглинання місцевих заготівельних структур, як-от «Укрхліб», загальносоюзним «Союзхлібом».[28]

Окрім економічного тиску, українська колективізація вирізнялася надзвичайно високим рівнем соціального опору, що зумовлювало застосування найбільш жорстких репресивних практик, зокрема «урало-сибірського» методу, який фактично пройшов першу апробацію саме на українських теренах. Селянство систематично позбавляли економічного правосилля через перманентні експропріації не лише надлишків, а й страхових та споживчих запасів, що в умовах статусу України як периферійної колонії неминуче вело до катастрофи. Підсумком цієї специфічної політики став штучно спровокований Голодомор 1932–1933 років та радикальне скорочення ресурсної бази села, зокрема зменшення поголів'я худоби у 7–8 разів, що не мало настільки

тотального і винищувального характеру в інших зернових регіонах СРСР. Дослідження аграрної стратегії радянського уряду наприкінці 1920-х років дозволяє констатувати перехід владних структур до адміністративно-командних методів впливу на селянство з метою остаточного придушення його автономності. [20]

Сталінське керівництво, обравши шлях форсованої індустріалізації, прагнуло не лише модернізувати технічну базу, а й радикально реформувати внутрішню архітектуру СРСР, закладаючи підвалини тоталітарної системи. Ключовим завданням було не стільки оновлення старих потужностей, скільки масштабне будівництво нових промислових об'єктів, причому розрахунки ідеологів передбачали прискорення темпів росту у кілька разів порівняно з дореволюційним періодом.

У межах цієї індустріальної парадигми аграрний сектор розглядався як фундамент для реалізації комуністичної концепції радгоспно-колгоспного будівництва. Важливим етапом стала постанова від 30 грудня 1926 року «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», яка визначила колгоспи як стратегічний інструмент формування нового суспільного ладу та закріпила обов'язок держави всебічно підтримувати цей рух. Початкова декларативна мета передбачала залучення незаможних верств села до колективних господарств через систему преференцій, податкових пільг та прямого фінансування, що мало б теоретично забезпечити зростання добробуту селянства. [24]

Трансформації економічного курсу в другій половині 1920-х років фактично свідчили про поступове згортання неспівської моделі та перехід до стратегії «надшвидкої» індустріалізації. Характеризуючи цей період, Й. Сталін вжив дефініцію «новий етап нової економічної політики», що передбачав тотальну перебудову матеріально-технічної бази держави. Перед вищим керівництвом постали критичні виклики: визначення граничних темпів модернізації, пошук джерел капіталовкладень та визначення ролі села як головного ресурсу для фінансування цих масштабних перетворень. Аналіз

стратегії фінансування радянської модернізації наприкінці 1920-х років свідчить, що вдосконалення економіки базувалося на залученні колосальних ресурсів, де ключовим джерелом став саме аграрний сектор. Розроблена урядом система передбачала здійснення індустріальних нововведень за рахунок села, що було офіційно закріплено ще на квітневому пленумі ЦК ВКП(б) 1926 року.

Номенклатурний апарат чітко визначив: успіх промислового будівництва цілком залежить від здатності держави вилучати кошти з сільської місцевості. Зокрема, ресурси селянства мали вирішити два критичні завдання: забезпечення промислових робітників продовольством та фінансування імпорту закордонного обладнання шляхом масованого експорту зерна.[16]

Зміна економічного курсу призвела до остаточного формування жорстко централізованої адміністративно-командної моделі управління. Головною умовою побудови сталінської системи стало прагнення держави безоплатно отримувати сільськогосподарську продукцію, що риторично маскувалося під «розвиток відносин між містом і селом». Пріоритетним напрямом було розширення експорту агропродукції, валютна виручка від якого спрямовувалася на закупівлю промислового устаткування.

Реалізація політики надшвидкої індустріалізації мала руйнівні наслідки для традиційного селянського укладу та призвела до стрімкого падіння добробуту сільських родин. Це було зумовлено скороченням державних капіталовкладень у сільське господарство на користь промисловості. Хоча в середині 1920-х років закупівля зерна ще регулювалася ринковими законами попиту та пропозиції, що дозволяло селянам ухилятися від продажу за не вигідними цінами, держава швидко перейшла до інших методів витискання коштів. [28]

У липні 1928 року Й. Сталін відверто визнав існування механізму «перекачування» ресурсів: селянство змушували переплачувати за високими цінами на промислові товари та одночасно недоотримувати кошти через штучно занижені закупівельні ціни на власну продукцію. Господарський механізм 1928/1929 року ознаменував остаточну перемогу плану над ринковими

відносинами. У межах розбудови соціалістичної моделі товарообмін був примусово трансформований у продуктообмін, а класичну торгівлю замінили централізованою системою «соціалістичного розподілу». Така принципова відмова від непу призвела до стагнації села та повернення до адміністративних методів управління, характерних для періоду «воєнного комунізму». Реанімація надзвичайних заходів у другій половині 1920-х років мала на меті ліквідацію незалежного селянина-виробника як автономного суб'єкта економіки. З політичної точки зору, ці кроки означали придушення «селянської революції», де радянська держава фактично виступила контрреволюційною силою щодо селянства.[18]

Практичне впровадження адміністративного тиску під час вилучення збіжжя стало фактичним поверненням до політики продрозверстки. Наприкінці 1927 року проти селян, які відмовлялися здавати хліб за заниженими державними цінами, почали офіційно застосовувати 107-му статтю Кримінального кодексу, що передбачала конфіскацію «лишків». Держава, користуючись статусом монополіста, маніпулювала ринком: вона одночасно знижувала закупівельні ціни на зерно та завищувала вартість промислових товарів.

Цей ціновий дисбаланс, відомий в історії як «ножиці цін», дозволяв владі штучно вилучати до половини прибутків селянства. У такий спосіб було зруйновано ринкові зв'язки між містом і селом, створені в роки непу, та підірвано економічний фундамент селянського господарства. Радянська влада, не спромігшись здолати селянство збройним шляхом, перейшла до ефективнішої економічної експлуатації, маскуючи антиселянську сутність своєї політики гаслами про соціальний прогрес та справедливість. Хлібозаготівельна криза кінця 1920-х років, яка стала проявом загальної кризи НЕПу, була безпосереднім результатом стратегічного вибору радянського керівництва на користь форсованої індустріалізації. [19]

Прийнята у грудні 1927 року на XV з'їзді ВКП(б) директива щодо першої п'ятирічки встановила надвисокі темпи промислового зростання (до 16%

щорічно), що потребувало колосальних ресурсів, які планувалося вилучити із села. Штучно створений ціновий дисбаланс між промисловими та аграрними товарами унеможливив нормальний ринковий обмін, а держава-монополіст фактично позбавила селянство права вільно розпоряджатися результатами своєї праці. Ринкову рівновагу було зруйновано та замінено директивним плануванням, у системі якого самостійний селянин-господар («ідеоман») виявився зайвим елементом.[14]

Паралельно з деструкцією торговельних відносин сталінське керівництво активізувало підготовку до суцільної колективізації та розкуркулення. Сталін розгорнув масштабну пропаганду колгоспного ладу, свідомо замовчуючи суперечності між власною моделлю та ленінською кооперацією, щоб маніпулювати настроями бідноти. Для здійснення експропріації селянських засобів виробництва було використано перевірену тактику соціального розколу: більшовики штучно спровокували конфлікт у селі, протиставивши незаможні верстви середнякам та заможним господарям, яких таврували як «куркулів».

Фактична ліквідація куркульства як класу розпочалася саме після грудня 1927 року через безпрецедентний податковий та адміністративний тиск. Хоча офіційно до найзаможнішої категорії в УСРР належало лише близько 1,4% господарств (73 тис.), реальний податковий тягар було накладено на значно ширше коло селян. Держава використовувала комплекс надзвичайних заходів – від економічних санкцій до кримінального переслідування – для витискання коштів. Динаміка зростання податкових надходжень (зі 136 тис. крб у 1928–1929 рр. до майже 150 тис. крб у наступному році) наочно демонструє посилення фіскального виснаження українського села напередодні масштабної колективізації.[13]

Колективізація в Україні стала формою внутрішньої громадянської війни, де сталінська державна машина протистояла селянству як окремому культурному та соціальному класу. Основною метою режиму було перетворення села на сировинну колонію для забезпечення потреб форсованої індустріалізації через викачування продовольства та дешевої робочої сили. Процес розвивався

від поступового планування до агресивного прискорення темпів наприкінці 1929 року, що супроводжувалося штучним розпалюванням класової ворожнечі та насильницьким впровадженням колгоспного ладу. Україна отримала роль головного «хлібного донора», через що союзний центр ігнорував реальні можливості господарств, неодноразово збільшуючи плани хлібозаготівель. Економічним фундаментом цієї політики стало впровадження «ножиць цін» та ліквідація ринкових відносин НЕПу на користь адміністративно-командного розподілу.

Колективізація в Україні була не просто економічною реформою, а формою масштабної внутрішньої громадянської війни, де сталінська державна машина свідомо протистояла селянству як окремому культурному, соціальному та національному класу. Головною метою режиму стало перетворення села на сировинну колонію задля забезпечення потреб форсованої індустріалізації через викачування хліба, капіталу та дешевої робочої сили. Економічним фундаментом цієї політики стала сталінська теза про «данину», яка реалізовувалася через механізм «ножиць цін» — штучне завищення вартості промислових товарів при одночасному знеціненні аграрної продукції, що дозволяло державі вилучати до половини прибутків селян.

Особливістю процесу в Україні стала її роль як головного «хлібного донора» імперії, через що союзний центр ігнорував реальні можливості господарств і неодноразово збільшував плани хлібозаготівель, іноді вдвічі перевищуючи початкові прогнози задля стабілізації ситуації в Москві та Ленінграді. Важливим етапом стала ліквідація республіканської організації «Укрхліб» та її поглинання «Союзхлібом», що означало повну втрату Україною економічної суб'єктності та перетворення Москви на одноосібного розпорядника українських ресурсів. Процес розвивався від початкових планів поступовості до агресивного прискорення темпів після листопадового пленуму ЦК 1929 року, який остаточно закріпив курс на суцільну колективізацію та «великий стрибок».

На ідеологічному та соціальному рівнях режим впроваджував політику «ліквідації куркульства як класу», що стало інструментом фізичного усунення найбільш працездатної та незалежної частини господарів через арешти, конфіскації та депортації. Традиційний індивідуальний устрій села насильницько замінювався соціалістичними формами, насамперед сільськогосподарською артілью, що передбачало відчуження землі, реманенту та худоби на користь держави. Зрештою, перший розділ доводить, що колективізація в Україні мала на меті не лише економічне підкорення, а й руйнацію національної ідентичності, оскільки селянство було головним носієм української культури та мови, що суперечило планам створення уніфікованого радянського суспільства

РОЗДІЛ 2

ФОРМИ ТА МАСШТАБИ СЕЛЯНСЬКОГО ОПОРУ НАСИЛЬНИЦЬКІЙ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Селянський спротив примусовій колективізації в Українській СРР був не просто реакцією на економічний тиск, а масштабним соціальним протестом, що за своїм розмахом нагадував приховану громадянську війну між тоталітарною державою та селом. Першою і найбільш масовою формою пасивного протесту став забій власної худоби: селяни, не бажаючи передавати майно у власність колгоспів, масово ліквідували тяглову силу та продуктивну худобу, що призвело до катастрофічного скорочення поголів'я в республіці у 7–8 разів [12].

Це підірвало економічний фундамент майбутніх господарств ще до їхнього офіційного створення.

З початком 1930 року спротив перейшов у активну фазу, набувши форми так званих «волинок» та жіночих бунтів. Жінки часто виступали ініціаторками протестів, оскільки розраховували на менш жорстку реакцію каральних органів порівняно з чоловіками. Ці виступи супроводжувалися розгромом колгоспних комор, примусовим поверненням раніше усупільненого реманенту та зерна, а також вигнанням радянських активістів із населених пунктів [2.].

Масштаби спротиву в Україні були безпрецедентними для всього Радянського Союзу. Згідно з архівними даними ДПУ, лише за перший квартал 1930 року в республіці було зафіксовано понад 1500 масових виступів, у яких брали участь сотні тисяч селян. Опір часто переростав у відкриті збройні повстання, найбільш відомі з яких охопили Шепетівський, Тульчинський та Бердичівський округи. У багатьох районах Правобережжя та Степу радянська влада була фактично ліквідована на кілька тижнів, що змусило сталінське керівництво тимчасово відступити та оголосити про можливість виходу з колгоспів у березні 1930 року [22].

Окрім відкритих повстань, селянство активно практикувало терористичні акти проти «двадцятип'ятитисячників» та місцевих партійних функціонерів, а також системний саботаж польових робіт і приховування збіжжя в ямах. Саме

такий запеклий опір українського села став однією з головних причин подальшої радикалізації сталінської політики, яка трансформувалася у репресивну стратегію штучного голоду як інструменту остаточного упокорення селянства. Масштаби та форми протесту в Україні свідчать про глибоку відданість селян приватновласницьким традиціям та їхню готовність до радикального протистояння державній експлуатації [13].

Особливе місце в системі селянського спротиву посідали збройні повстання, які в 1930 році набули характеру організованих виступів проти радянської периферійної адміністрації. Найбільш загрозливим для режиму став рух на Правобережжі та в прикордонних районах, де близькість кордону та традиції повстанства часів Української революції 1917–1921 років підживлювали надії на зовнішню підтримку. Зокрема, у Павлоградському районі на Дніпропетровщині та в районах Тульчинського округу на Поділлі повстанці висували не лише економічні гасла («Геть колгоспи!»), а й політичні вимоги відновлення незалежності України та релігійних свобод [37].

Специфічною формою протесту, що дезорієнтувала каральні органи, стали масові жіночі виступи, або «волинки». Жінки свідомо висувалися на передову протесту, використовуючи гендерні стереотипи тогочасного керівництва, яке вагалось застосовувати зброю проти натовпів селянок. Під час таких акцій жінки не лише повертали усупільнену худобу та реманент, а й здійснювали публічні акти непокори: розривали списки колгоспників, виганяли «двадцятип'ятитисячників» та нищили документацію сільрад. Це створювало ситуацію фактичного двовладдя на місцях, коли формальні органи управління втрачали контроль над ситуацією в селі [35].

Масштаби репресій у відповідь на опір були безпрецедентними. Оперативні зведення ДПУ УСРР фіксували тисячі терактів та підпалів майна активістів. У відповідь держава застосовувала тактику «блокування» цілих районів військами ДПУ, масові депортації заможних господарів та запровадження системи заложництва. Лише за 1930 рік з України було депортовано понад 75 тисяч сімей (приблизно 350 тисяч осіб), що мало на меті

обезголовити селянський рух, позбавивши його найбільш авторитетних та економічно незалежних лідерів [41].

Економічним наслідком цього протистояння стала повна дезорганізація сільськогосподарського виробництва. Масовий забій худоби призвів до того, що на початок 1932 року тяглова сила (коні та воли) скоротилася настільки, що значна частина земель залишилася незасіяною. Саботаж хлібозаготівель став останньою лінією оборони селянина-одноосібника, який намагався вижити в умовах нееквівалентного обміну між містом і селом. Саме неспроможність влади зламати цей тихий опір економічними методами призвела до переходу режиму до терору голодом, як до «останнього аргументу» в боротьбі за контроль над хлібом та селянською лояльністю [23] Як зазначає дослідник В. Марочко, саме ця нездатність влади зламати «тихий опір» селянства традиційними методами змусила режим перейти до стратегії фізичного винищення через терор голодом, що стало фінальним етапом упокорення українського села[29].

Офіційний курс більшовицького керівництва на форсовану колективізацію сільського господарства в «найкоротші терміни» призвів до катастрофічної дестабілізації українського села наприкінці 1920-х років. Політика директивного насадження колгоспної системи, штучне розпалювання «класової ворожнечі», масові експропріації (розкуркулення), фіскальний тиск та агресивна антирелігійна кампанія із закриттям церков створили умови, за яких подальше існування традиційного селянського укладу стало неможливим. Релігійні громади, зокрема протестантські течії, стали об'єктом жорстоких переслідувань. В межах так званої «куркульської операції» тисячі вірян та священнослужителів були репресовані за сфабрикованими звинуваченнями у «шпигунстві», «шкідництві» та «контрреволюційній діяльності»[39]

Це призвело до масових арештів, заслань та розстрілів, що мали на меті повне нищення релігійних інститутів та встановлення абсолютного ідеологічного контролю над населенням

Наслідком такого тиску став різкий сплеск народного протесту. За даними ДПУ УСРР, лише протягом десяти місяців 1929 року було зафіксовано 1120 випадків радикальних дій (підпалів, нападів та вбивств) проти партійних функціонерів та активістів, що впроваджували лінію Москви на місцях. Генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор констатував, що рівень так званого «куркульського терору» в Україні протягом 1929 року зріс у чотири рази порівняно з показниками 1927 року.[2]

Особливе несприйняття викликали мобілізовані на село робітники – «двадцятип'ятитисячники». У Могилівській окрузі селяни відкрито виступали проти диктатури пролетаріату, називаючи колективізацію «сходинкою до комуни», а саму комуни – «чумою для селянства». Для нейтралізації протестного потенціалу влада вдалася до превентивних репресій: до лютого 1930 року було заарештовано майже 12 тисяч осіб. Розкуркулення та депортації перетворилися на військову операцію ДПУ, для проведення якої залучалися озброєні загони комуністів, міліцейські резерви та кавалерійські частини.

Форсування темпів призвело до того, що до лютого 1930 року статус районів «суцільної колективізації» отримали 309 адміністративних одиниць (понад половину території УСРР). У відповідь селяни почали масово нищити худобу, розпродавати майно або тікати на промислові об'єкти Донбасу та за кордон – до Польщі й Румунії. Починаючи з грудня 1929 року, ДПУ фіксувало поширення антиколгоспних листівок, де колгоспи порівнювалися з «новою панщиною», та лунали заклики до боротьби за самостійну державу під національними гаслами.[12]

Масова операція з ліквідації куркульства, розпочата в лютому 1930 року, стала катализатором збройних виступів у Старобільській, Сумській, Дніпропетровській, Шепетівській та інших округах. На Бердичівщині приводом до вибуху гніву стало одночасне закриття 29 храмів. У Плужному на Шепетівщині селяни вимагали повернення старост і ліквідації радянської влади. Заврушення охопили 13 районів округи; повстанці, озброєні сокирами й

вилами, вели справжні бої з каральними загонами ДПУ, якими особисто керував В. Балицький.

Найбільше занепокоєння режиму викликала ситуація в прикордонних зонах – Тульчинській, Могилівській та Вінницькій округах, де було зафіксовано понад 80 випадків збройного опору. В Одеській окрузі (села Градениці, Яськи) повстанці будували барикади, роззброювали міліцію та намагалися відкрити кордон. У Шаргороді натовп чисельністю півтори тисячі осіб розгромив райвиконком та спалив фінансову документацію. У Бершадському районі Тульчинської округи селяни піднімалися під звуки гімну «Ще не вмерла Україна», а в Джулинському районі діяла озброєна селянська група під проводом жінки на прізвище Задорожна.[29]

Голова ЦКК ВКП(б) Г. Орджонікідзе визнавав, що на Поділлі та Волині проти бідняцького населення застосовували гармати й кулемети, внаслідок чого загинули сотні людей. Попри заяви влади про «ліквідацію банд», опір тривав і в наступні роки. У 1931 році за три місяці було депортовано понад 131 тисячу осіб. Вже навесні 1932 року, на тлі перших ознак голоду, хвиля «волинок» і нападів на хлібні магазини знову охопила Харківську, Київську та Одеську області. Лише за першу половину 1932 року ДПУ зареєструвало понад 900 масових виступів, що свідчило про першість України в загальносоюзному антирадянському русі.[17].

У січні 1930 року органи ДПУ розробили секретну операцію, спрямовану на примусове виселення найзаможніших селянських родин. Підготовка велася конфіденційно та ґрунтовно: передбачаючи активний опір, каральні органи залучали значні ресурси. Зокрема, на територію України додатково перекинули кілька тисяч військовослужбовців ОДПУ СРСР, частину з яких дислокували з віддалених російських регіонів. Окрім цього, для проведення колективізації в УСРР мобілізували близько 24 тисяч осіб із запасу, забезпечивши їх вогнепальною зброєю.

У кожному районі, де готували депортацію, формували бойові загони з комуністів та комсомольців чисельністю до кількох десятків осіб. Наприклад, у

Брацлавському районі на Вінниччині таку групу мали скласти 30 місцевих активістів.

В окружних же центрах подібні партійні формування налічували вже сотні озброєних бійців. Також для кожної округи створювали мобільні резерви з надійних курсантів військових шкіл, а в прикордонних районах – із досвідчених маневрених груп прикордонної служби. Пропаганда, що розгорнулася в пресі після програмної статті Сталіна, разом із директивами партійних верхів щодо прискорення темпів колективізації та силовою підтримкою ДПУ, розв'язали руки місцевим чиновникам і так званим «активістам». Відчувши вседозволеність, ці виконавці на місцях почали діяти дедалі агресивніше.

Відмовившись від декларацій про добровільність, з початку 1930 року влада перейшла до відкритого тиску, силоміць втягуючи господарів до колгоспів. Основним аргументом озброєних представників режиму під час «переконування» селян стали прямі погрози засланням на Соловки у разі відмови від вступу.[14]

Методи залякування дали швидкий статистичний результат: показники колективізації в УСРР стрімко пішли вгору. Якщо на початку жовтня 1929 року було об'єднано лише 8,6 % дворів, то до лютого 1930 року ця цифра сягнула 30,7 %, а вже в березні склала рекордні 62,8 %. Паралельно з цифрами зростало і народне обурення. Новоспечені «колгоспники» вороже ставилися до партійних активістів, болісно переживаючи втрату власності. Адже вступ до артїлі означав повне відчуження реманенту та всієї худоби на користь держави.

У селян, яких під примусом змусили стати членами колгоспів, вилучали знаряддя праці, коней, корів, а подекуди навіть птицю. Водночас розпочалася масштабна кампанія зі збору насінневого фонду та кормів для потреб новостворених колективних господарств. Цей збір повсюдно перетворюється у відвертий грабунок, коли у господи, не рідко й уночі, вривалися "бригади", "комісії" чи просто групи комсомольців та владних активістів і конфісковували часто усе збіжжя, яке знаходили.[17]

Проте останньою краплею, яка переповнила селянське терпіння стало закриття церков. У багатьох районах саме наруга над релігією, "відбирання бога", як останньої надії, спонукала селян до відкритого спротиву. У межах трьох округів – Тульчинського, Шепетівського та Могилівського – спалахнули масштабні селянські повстання. Народні заворушення були жорстоко придушені із застосуванням регулярних військ та вогнепальної зброї, зокрема кулеметів. Грім ударив у середині лютого 1930 року фактично у протилежних кінцях України. З 12 лютого колективізація загальмувала в Мостківському районі тодішньої Старобільської округи. Спочатку у райцентрі, а за кілька днів – у низці сіл цього та сусідніх районів селяни запротестували проти створення колгоспів і розібрали посівний матеріал та реманент.[39]

Тими самими днями в Плужному, райцентрі Шепетівської округи, громада почала боротьбу за повернення церкви. Плужанські події стали поштовхом до масштабних протестів і заворушень, що охопили фактично усю Шепетівську округу.

В останні дні лютого повстання поширилося на Бердичівську округу. Тоді ж заворушення розпочалися в Одеській, Сумській, Дніпропетровській та інших округах. Із 10 березня повстало Поділля – Тульчинська, Могилів-Подільська та Вінницька округи. Кількість загиблих та розстріляних сягає сотні, поранених – кількості осіб... Схожі бунти спостерігаються і в інших регіонах (Коростенському, Вінницькому, Криворізькому, Харківському, Мелітопольському)», – такий звіт наприкінці березня 1930 року надав нарком Робітничо-селянської інспекції СРСР Григорій Орджонікідзе, якого Сталін особисто відрядив до України.[37]

Водночас один із партійців, надісланих у Калинівський район на Вінниччині, у березні 1930-го з тривогою зазначав: «Ми ніби на вулкані... Щовечора лягаємо спати, не маючи впевненості, що доживемо до ранку». Загалом спротив селянства, який комуністична влада зневажливо іменувала «волинками», протягом лютого-березня 1930 року охопив майже всю Україну.

Згідно зі звітами ДПУ, у період з 20 лютого по 20 квітня заворушення відбулися у 1895 селах 41 округи (із 44 існуючих).

«Зазвичай протести розпочиналися з того, що сотні жінок – часом по 200–300 осіб і більше – збиралися під сільрадами, вимагаючи дозволу на вихід із колгоспів, повернення відібраного зерна та майна», – писав голова ДПУ УСРР Всеволод Балицький у доповіді Станіславу Косіору, аналізуючи ситуацію в прикордонних районах.

Проте того року мирні протести часто переростали в жорстокі розправи над місцевими посадовцями та радянськими активістами через крайній ступінь народної ненависті до них.

«Бунт розростається щодня і становить для нас серйозну небезпеку. Усі активісти в паніці тікають до міст, оскільки повсталі куркулі... не дають нам жодного шансу на порятунок», – описував події на Любарщині місцевий комсомолец у листі до газети «Радянське село» від 7 березня 1930 року.

Завдяки дозволу вільно виходити з артілей та поверненню відібраного майна, радянському керівництву до кінця березня 1930 року вдалося частково вгамувати протестні настрої в українських селах. У подальші місяці почався масовий відтік селян із колгоспів. До завершення літа кількість колективізованих господарств в УСРР скоротилася до менш ніж третини[30].

Однак режим не зміг остаточно придушити активний народний опір. Протягом наступного часу в різних куточках України продовжували виникати як стихійні бунти, так і сплановані повстання. Найбільш масштабним став Павлоградський виступ на початку квітня 1930 року, що поширився на десяток населених пунктів Дніпропетровщини. У той самий період повстанська спроба відбулася на Черкащині (Драбівський район), де мешканці двох сіл захопили та розгромили залізничну станцію і будівлю суду.

Загалом за 1930 рік органи ДПУ задокументували понад 4000 випадків масової непокори. За оцінками дослідників, участь у цих виступах взяли близько 1,2 млн громадян.[18]

У багатьох регіонах продовжували чинити спротив партизанські формування. Постаті їхніх лідерів часто ставали легендарними. Наприклад, на Роменщині здобув славу Лука Клітка, який неодноразово здійснював зухвалі втечі з полону. Письменник Микола Петренко згадував, що діти в його рідній Лохвиці замість звичних розваг бавилися у гру «в бандита Клітку».

Протягом 1930–1931 років каральні органи звітували про викриття десятків селянських підпільних організацій. Хоча частина цих справ могла бути сфабрикована самими чекістами для звітності, очевидним залишається одне: українське селянство категорично не бажало миритися з окупаційним режимом. З осені 1930 року влада знову активізувала примусову колективізацію. За допомогою непосильних податків та численних штрафів для одноосібників, селян фактично змусили приєднуватися до колективних господарств. Як наслідок, до жовтня 1931 року під контролем держави опинилося 68 % селянських дворів та 72 % усієї орної землі.[18]

Оскільки масштабні протести попереднього року не зупинили режим, у 1931 році їхня інтенсивність знизилася. За тогочасною статистикою ОДПУ, протягом року відбулося 319 масових виступів та 1354 акти індивідуального спротиву, які влада класифікувала як «теракти». Попри це, у багатьох областях продовжували боротьбу підпільні групи та повстанські формування, які в чекістських документах іменувалися «куркульськими бандами». Загалом у 1931 році органи ДПУ зафіксували діяльність 28 таких політичних загонів.

На початку травня 1931 року збройний виступ розпочався в Солобковецькому районі на Хмельниччині. Керували ним колишні офіцери армії УНР. Після сутичок повстанці були змушені відходити: через Смотрицький та Чемеровецький райони вони пробилися до річки Збруч і з боєм перетнули тодішній кордон із Польщею.[12]

Найбільшого розголосу того року набуло повстання на Чернігівщині, очолюване Якимом Рябченком. У минулому він був червоним партизаном, очолював сільраду та повітову міліцію. Проте політика розкуркулення та насильницька колективізація докорінно змінили його погляди: він усвідомив,

що власноруч сприяв зміцненню «московського ярма» на шиї власного народу. Процес насильницької колективізації в Україні розпочався як радикальний перехід від Нової економічної політики до тотального державного контролю над аграрним сектором. Основною метою сталінського режиму було вилучення ресурсів із села для фінансування індустріалізації, що фактично означало перетворення селян на безправних працівників державних латифундій. Влада впроваджувала різні організаційні форми об'єднання, серед яких найменш радикальною був ТСОЗ (Товариство спільного обробітку землі), де усупільнювалася лише праця. Проте з 1930 року пріоритетом стала сільгоспартіль або колгосп, що передбачав повне відчуження реманенту та худоби. Найбільш агресивною формою була комуна, де скасовувалася будь-яка приватна власність, включно з побутовими речами.[17]

Кінець цього протистояння був трагічним. Розуміючи, що традиційні методи придушення не ламають волю українців, Сталін сформулював тезу про загрозу втрати України. Це призвело до переходу від політичних репресій до методу тотального винищення – Голодомору 1932–1933 років. Терор голодом став тією «остаточною зброєю», яка фізично ліквідувала найбільш активну частину селянства та примусила вцілілих змиритися з колгоспним рабством.

Таким чином, період 1928–1933 років в Україні – це не просто хроніка економічних змін, а історія відчайдушної національної та соціальної боротьби, яку було зупинено лише шляхом геноциду. Поділля, де близькість до кордону та міцні традиції індивідуального господарства підживлювали дух непокори. У березні 1930 року цей регіон став епіцентром масових заворушень, що охопили сотні сіл у Тульчинському, Брацлавському та Шаргородському районах. Виступи часто мали релігійне забарвлення: селяни ставали на захист церков, які влада намагалася перетворити на склади. Саме тут набули поширення «волинки» – масові протести жінок, які блокували дороги та штурмували державні зерносховища, сподіваючись, що солдати не наважуться стріляти у жінок. Цей масовий тиск був настільки потужним, що змусив Сталіна на деякий час оголосити про тимчасовий відступ від форсованої колективізації.[20]

Окремим прикладом високої військової організації стало Солобковецьке повстання 1931 року на Хмельниччині. Його очолили досвідчені офіцери армії УНР, які розробили чіткий план дій із захопленням адміністративних центрів та знищенням податкової документації. Коли стало зрозуміло, що сили ДПУ значно переважають, повстанці не розсіялися, а здійснили героїчний прорив через кілька районів до річки Збруч, де в запеклому бою подолали лінію кордону та відійшли на територію Галичини. Такий рівень підготовки свідчив про те, що спротив був не лише стихійним бунтом, а й частиною ширшого підпільного руху за визволення.[30]

Ідеологічним підґрунтям трагедії стала більшовицька доктрина, яка сприймала селянина-власника як природного ворога пролетаріату. Для радянського керівництва Україна була не лише джерелом продовольства, необхідного для світової революції та індустріалізації, а й осередком національної ідентичності, який підлягав нівелюванню. Селянство виступало головним носієм традиційної культури та мови, тому колективізація мала на меті не лише економічне підкорення, а й етносоціальну інженерію – створення лояльної, денаціоналізованої маси.

Феномен селянського спротиву, де жіноцтво відіграло ключову, а часом і провідну роль. Колективізація сприймалася жінками як пряма загроза існуванню сім'ї та дітей. Оскільки жінка була традиційно відповідальною за присадибне господарство та догляд за худобою, вилучення корови чи знарядь праці означало для неї перспективу голодної смерті для її нащадків. Це породило масове явище «бабських бунтів» або «волинок», які навесні 1930 року охопили всю Україну. Жінки свідомо ставали попереду протестних колон, розраховуючи на те, що каральні загони не наважаться застосувати зброю проти матерів. Вони виганяли представників місцевої влади, самовільно розбирали усупільнений інвентар і вимагали повернення до одноосібного господарювання.[32]

Цей стихійний, але запеклий опір змусив Сталіна вдатися до тимчасового маневру – публікації статті про «заморочення від успіхів», яка дала ілюзорну надію на послаблення тиску.

Проте цей відступ був лише прелюдією до встановлення системи, яку дослідники характеризують як «друге видання кріпацтва». Запровадження паспортної системи, яка ігнорувала сільське населення, фактично прикріпило селян до колгоспів. Життя селянки перетворилося на безперервний цикл виснажливої праці за символічну оплату у вигляді «трудоднів». На плечі жінок ліг увесь тягар сільськогосподарських робіт, оскільки чоловіче населення систематично вимивалося через розкуркулення, арешти та примусові депортації до віддалених районів СРСР. Стаття наголошує на тому, що в таких умовах жінка була змушена виконувати надлюдські обсяги роботи, одночасно намагаючись зберегти домашнє вогнище та прогодувати родину в умовах непосильних податків на кожне дерево чи курку в обійсті. [17]

Кульмінацією трагедії став Голодомор 1932–1933 років. Авторка аналізує цей злочин не лише як економічну катастрофу, а як акт геноциду, спрямований на фізичне винищення непокірного селянства. У тексті детально описуються жахливі наслідки тривалого голодування, які призводили до деформації людської психіки, випадків канібалізму та повної втрати моральних орієнтирів під тиском біологічного виживання. Постанова про «п'ять колосків» стала інструментом легалізованого вбивства, де навіть збирання залишків врожаю на полі каралося розстрілом або багаторічним ув'язненням. Жіноча роль у цей час була особливо жертвною: матері віддавали останні крихти дітям, намагаючись врятувати майбутнє нації ціною власного життя [32]

Радянська влада розглядала процес колективізації не лише як економічну реформу, а як масштабну ідеологічну атаку на традиційний уклад українського села, прагнучи докорінно змінити свідомість народу. Для комуністичного режиму селянин-одноосібник був уособленням «класового ворога», який через свою прив'язаність до землі та приватної власності постійно відтворював капіталістичні настрої. В українському контексті ця боротьба набувала

особливої гостроти, адже селянство виступало головним фундаментом національної ідентичності, мови та культури, що докорінно суперечило планам Москви щодо створення уніфікованого радянського суспільства. Саме тому руйнація господарського ладу була нерозривно пов'язана з наступом на саму суть українства.

Після придушення активних виступів режим запровадив систему, яку історики справедливо характеризують як «друге кріпацтво». Через відсутність паспортів сільське населення було фактично прикріплене до колгоспної землі, втративши право на вільне пересування. Праця за символічні «трудоdni» не забезпечувала навіть мінімального прожитку, перетворюючи селян на безправних державних наймитів. Ситуацію катастрофічно погіршило жорстоке законодавство, зокрема постанова від 7 серпня 1932 року, яка запроваджувала розстріли за збирання залишків врожаю. В таких умовах українська селянка несла на своїх плечах подвійний тягар: виснажливу роботу в колгоспі та щоденну боротьбу за порятунок родини від голоду.[30]

Система радянського примусу в українському селі вибудовувалася як тотальна пастка, яку історики цілком обґрунтовано називають «другим кріпацтвом». Основним інструментом цього закріпачення стала паспортна реформа 1932 року, яка свідомо залишила селян без документів, фактично позбавивши їх права на вільне пересування та перетворивши на прив'язану до землі робочу силу. Це юридичне безправ'я підкріплювалося нещадним законодавством, зокрема горезвісним «законом про п'ять колосків», який перетворив природне прагнення людини вижити на державний злочин, караючи розстрілом навіть за жменю зерна, зібрану на власному ж полі, що тепер належало державі.[41]

У цьому викривленому соціальному просторі відбулася болісна трансформація ідентичності української жінки. Якщо раніше вона була господинею, менеджером родинного мікросвіту та охоронницею традицій, то режим силоміць переформатував її у «вільну колгоспницю». На практиці цей статус означав перетворення на безкоштовну тяглову силу, чия праця

вимірювалася не реальними здобутками, а порожніми відмітками про трудодні. Держава цілеспрямовано руйнувала традиційну структуру сім'ї, намагаючись підірвати авторитет батька та жертвовну роль матері, замінивши їх тотальним контролем колективу, де особисті інтереси та родинні зв'язки мали бути принесені в жертву планам хлібозаготівлі.

Психологічний тиск на селянство мав на меті стерти віковий етос незалежного господаря та замінити його психологією покійного виконавця, повністю залежного від державної пайки. Попри таку масштабну спробу дегуманізації, саме внутрішній опір та негласна солідарність селянок стали тим фундаментом, на якому трималася пам'ять нації. Документування цих соціальних зрушень сьогодні є не просто історичною вправою, а актом повернення гідності мільйонам людей, чії долі намагалися перетворити на статистику.[35]

Стійкість українського села, яке вижило в умовах такої структурної жорстокості, залишається свідченням того, що навіть найбільш відлагоджена тоталітарна машина виявилася безсилою перед глибинним прагненням народу до свободи та збереження свого обличчя. Згідно з обчисленнями, які наводять дослідники В. Васильєв та Лінн Віола, протягом 1930 року органи ДПУ зафіксували 4098 протестних акцій, у яких взяли участь 956 587 осіб. Ця статистика охоплює жіночі бунти, різноманітні заворушення та інші форми непокори. Найвищий рівень протестної активності припав на березень 1930 року. Проте дані щодо чисельності учасників саме збройних виступів наразі, на жаль, не оприлюднені – відома лише загальна кількість таких інцидентів, що становить 81 випадок.

Керівний склад ДПУ, а через нього і вища партійно-державна верхівка СРСР та УСРР, володіли вичерпною інформацією про настрої та дії селянства в період колективізації та розкуркулення завдяки розгалуженій чекістській агентурній мережі. Зокрема, у “Инструкции о постановке информационно-осведомительной работы окружных отделов ГПУ УССР”, датованій 1930 р., зазначалося, що спеціальні зведення щодо стану справ у колгоспах мали

подаватися 8, 18 та 29 числа щомісяця, а аналітичні доповіді про ситуацію в селах та опір куркулів – 5 числа кожного місяця.[28]

Окремі повідомлення готувалися про найбільш резонансні події та активні антирадянські прояви. До останніх зараховували: терор (вбивства, поранення, фізичне насильство, замахы, підпали); масові виступи (збори натовпу, колективне висування вимог, проголошення контрреволюційних гасел, напади на представників радянського та партійного активу); контрреволюційну пропаганду (тиражування листівок, відозв, віршів, плакатів, підготовку анонімних звернень); активні антирадянські дії (зіри зборів, відкритий спротив, групову непокору владі, таємні наради, колективні відмови від сплати податків, нелегальне збирання підписів); майнові шкідницькі дії в аграрному секторі (навмисне псування інвентарю, нищення посівів, засмічення збіжжя, передчасні жнива, спалювання врожаю, руйнування господарських споруд та іншого майна).

Відповідно, за наказом В. Балицького, до конкретних округів були прикріплені військові підрозділи ДПУ. [1]

Окремі частини особливого призначення та оперативні прикордонні групи протягом лютого 1930 року проводили спеціальну бойову підготовку. Наприклад, керівництво Могилів-Подільського прикордонного загону ДПУ розіграло на картах план придушення “повстання” в с. Хоньківці. Пізніше, за участю маневреної групи та навчального батальйону, відбулися повномасштабні навчання з ліквідації “повстання” в містечку Озаринці. У ролі “повстанців” виступали бійці навчального кавалерійського взводу та місцеві партійно-комсомольські активісти.

На відміну від подій 1920-х років, регулярні частини РСЧА до придушення виступів не залучалися. Територіальний принцип формування армії давав режиму підстави сумніватися в політичній стійкості військових підрозділів, які могли відмовитися діяти проти власних земляків. Порівняльний аналіз збройного опору як найбільш радикальної форми неприйняття радянської

влади в УСРР у 1920-х роках та у 1930 році дозволяє дійти важливих висновків.
[13]

Передусім, збройну активність двадцятих років варто вважати скоріше відлунням та продовженням громадянської війни, аніж цілком самостійним селянським рухом. Натомість повстання 1930 року партійно-радянські працівники та спецслужби трактували вже не як “політичний бандитизм”, що було характерним для попереднього десятиліття, а саме як “антирадянські” чи “контрреволюційні” виступи.

У протестах 1930 року не спостерігалось складного переплетення ідеологій чи розмаїття політичних програм; натомість селяни висували переважно конкретні економічні вимоги щодо припинення депортацій, повернення відібраного майна, відкриття закритих церков та впровадження самоврядування. Лише зрідка серед гасел можна було зустріти вимогу про “самостійності України”. Спільною основою для виникнення збройних конфліктів у обидва періоди була економічна стратегія радянської влади та масове насильство, яке чинили активісти, продзагонівці та партійні кадри над сільськими мешканцями. Прикметно, що навіть В. Балицький, аналізуючи витоки спротиву 1930 року, визнавав, що поряд із “куркульською агітацією та контрреволюційною активністю, безпосередньою причиною масових хвилювань та виступів, в першу чергу, стали перекручення при колективізації.[14]

Відчайдушна мужність українських селян, які до останнього захищали свій традиційний уклад та людську гідність, зрештою змусила вищу державну верхівку СРСР певною мірою скоригувати плани соціально-економічного розвитку країни. Сучасне вивчення матеріалів ВУЧК–ГПУ дозволяє не лише ретельно відтворити причини та динаміку цих збройних зіткнень, а й детально дослідити соціальний портрет їх учасників, а також глибину розуміння природи цих виступів як самими селянами, так і чекістами.[5].

Також колективізація не обійшла й національну меншинність: Німці та меноніти: Через високий рівень добробуту їх масово визнавали «куркулями» та

депортували, що спровокувало унікальний опір — спроби масової еміграції з СРСР. Поляки: Через найнижчі темпи колективізації репресії перейшли у політичну площину — їх звинувачували у шпигунстві та антирадянських заколотах на користь Польщі. Греки: Приазовські громади зазнали масштабних виселень; завдяки міцній солідарності села колективно приховували зерно та чинили спільний опір. Євреї: Влада використовувала єврейські колгоспи для пропаганди, проте через нестерпні реквізиції вони розвалилися, а населення масово втекло до міст.[42]

Масштабний соціальний протест українського селянства, що об'єднав понад мільйон учасників, став потужною реакцією на радянську політику і проявився у різноманітних формах – від пасивного саботажу, як-от масовий забій худоби та масова втеча на промислові новобудови, до активного жіночого спротиву у вигляді «бабських бунтів» із силовим поверненням майна. Найбільш радикальним проявом стали збройні повстання, зокрема Павлоградське та Солобковецьке, де поряд із економічними вимогами селяни висували політичні гасла про відновлення незалежності України. Хоча безпрецедентна кількість виступів у 1930 році змусила сталінський режим до тимчасового маневрування, цей запеклий опір врешті-решт лише підштовхнув тоталітарну владу до зміни тактики та переходу до стратегії фізичного знищення селянства як основи нації.

РОЗДІЛ 3

РЕПРЕСИНА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА

Репресивна політика радянської влади проти українського селянства була системною операцією, спрямованою на ліквідацію приватного власника, примусове загоняння селян у колгоспи та фізичне упокорення нації через штучний голод. На початку 1928 року комуністичний тоталітарний апарат запровадив так звані «надзвичайні заходи», що фактично означало реанімацію принципів і методів продовольчої розверстки. Наслідком цієї політики стало запровадження з 1929 року карткової системи розподілу хліба. Головним ідеологом та натхненником повернення до цієї жорсткої моделі був Й. Сталін. У результаті на теренах українського села запрацював репресивний механізм, спрямований на систематичне вилучення збіжжя у селян шляхом встановлення примусової повинності у вигляді державного «плану до двору»[4].

Чи існувала альтернатива черговому поверненню до розверстки? Безперечно, вона полягала у продовженні курсу непу. Податкова система нової економічної політики, попри всі свої недоліки, все ж створювала для селянства певні економічні стимули. Водночас на галузі зерновиробництва негативно позначилася ліквідація великих високопродуктивних поміщицьких господарств, які раніше забезпечували третину всього українського врожаю (близько 6,5 млн тонн). Проте, як стверджує дослідник А. Морозов, реальний стан справ не був таким безнадійним, як це намагалося представити комуністичне керівництво, прагнучи обґрунтувати потребу в негайній колективізації. Статистичні дані свідчать, що в 1925, 1926 та 1927 роках в Україні було зібрано 17,1, 16,8 та 18 млн тонн зерна відповідно. Ці показники майже збігаються з цифрами, які наводить В. Марочко для характеристики дореволюційного зернового ринку України: від 17,9 до 19,6 млн тонн. Отже, аграрний сектор демонстрував стабільність, а перехід до репресій був політичним рішенням, а не економічною неминучістю.[44].

У квітні 1929 року Сталін виявив глибоке роздратування показниками України, яка тієї весни забезпечила лише 27 мільйонів пудів зерна. Виправдовуючи репресивний тиск, він риторично запитував: “Хіба наша партія коли-небудь висловлювалась в принципі проти застосування надзвичайних заходів щодо спекулянтів і куркульства ? Хіба у нас немає закону проти спекулянтів?” Свідоме ототожнення українських господарів із категорією «спекулянтів» стало яскравим підтвердженням відвертої ворожості Сталіна до всього українського народу.

Ця риторика фактично легітимізувала подальші каральні заходи, спрямовані на вилучення продовольства та ліквідацію незалежного селянства. Прирівнюючи хліборобів до злочинних елементів, диктатор готував ґрунт для масштабного терору, який згодом переріс у системне винищення українського села. Такі заяви свідчили, що економічні труднощі СРСР Сталін планував вирішувати виключно шляхом нещадної експлуатації та репресій проти України.[29]

Під час виступу на XVI з’їзді партії у червні 1930 року Сталін відкрито проголосив репресії «потрібним елементом наступу», фактично легітимізувавши масове насильство як державний інструмент. Диктатор закликав не просто до фізичної ізоляції господарів, а до повного знищення їхньої економічної бази. На його переконання, навіть арешти й висилки сотень тисяч «куркулів» не мали б сенсу без радикальної ліквідації самих виробничих джерел, що жили незалежний розвиток села. Тільки примусове впровадження нових форм господарювання замість старих могло, на думку вождя, остаточно запобігти відродженню капіталістичних елементів.

Динаміка репресій в Україні набула жахливих масштабів: якщо наприкінці 1920-х років було депортовано близько 33 тисяч господарств, то протягом 1930-1931 років ця кількість зросла до 64 тисяч селянських обійсть. Позбавлені майна українці фактично перетворилися на «радянських оstarбайтерів». Отримавши статус примусових робітників, вони стали безкоштовним трудовим ресурсом, який тоталітарний режим нещадно

експлуатував на важких лісозаготівлях у Сибіру та на масштабних промислових будівництвах радянської імперії.[Марочко Василь. Голодомор 1932-1933 рр. - Київ,]. За де-якими підрахунками, до кінця 1932 року майже 2,4 млн українців було засла-но у віддалені місця російської Півночі та Сибіру⁴⁹², але офіційну статистику почали вести лише в 1934 році, коли ВЧК-ОГПУ було перетворено на НКВД.[26].

Селяни відповіли масовими повстаннями (понад 4000 виступів у 1930 році) та «волинками», проте ці протести були жорстоко придушені військами ДПУ. Важливо підкреслити, що у звітах органів державної безпеки УСРР 1930 року знову почав фігурувати термін «третя сила». Раніше, у період російсько-української та громадянської воєн, так називали нерегулярні повстанські загони селян і козаків Кубані та Дону, які воювали одночасно проти білогвардійців і більшовиків; подекуди до цієї категорії зараховували й махновців. Це поняття повернуло свою актуальність під час форсованої колективізації у лютому–квітні 1930 року.

Свідчення Ейсмонта Володимира Мечиславовича:

‘‘Я пам’ятаю з голоду тільки як мертві люди валялися по дорозі, їздила підвода – забирала їх, хоронили не на цвинтарі, а біля перехрестя доріг. Копали там ями і закопували в них мерців. Цілі сім’ї вимирали. А через що вимирали? Активісти бригадою ходили по хатах. І навіть як хтось в горщику в печі сховав крупи жменю, то із печі доставали і забирали. В нашу хату не приходили, бо батько самперед пішов у колгосп і був бригадиром. Навесні, коли сіяли, батько брав зерно з шпіхліра. Приписали йому перерозхід пашні, і батько відсидів рік в тюрмі. На другий рік батька і Грабовського, який був старшим сівачем, забрали і заперли в Казахстан, там він дістав туберкульозу легенів. Відпустили його, він дома ще похирляв з місяць і помер в тридцять третьому чи в 34 році. Мій батько Мечислав Якубович був з 1908 року народження.

Пам’ятаю, що лушпаї їли і траву, липове листя їли, коріння якесь розтирали. Літом почали гриби збирати, біля вогнища ті гриби смажили, недосмаженими гриби їли і біля того вогнища і помирали.

А про репресії що я пам'ятаю? Почалися репресії десь в 37 році. В нас на хуторі п'ятох купили сепаратора для перегонки молока, одна сусідка була, якої чоловік в сільраді робив і тих самих людей продавав. То вона кожен ранок приходила і розповідала: того забрали, того забрали, то п'ять чоловіків забрали, то – вісім, то сім чоловіків забрали. Той христородавець – Ставінський Арефій.»[11]

Селяни, обурені розкуркуленням, масово організовували стихійні об'єднання для протидії державним заходам та примусовій депортації господарів. Гасла «рад без комуністів» та ідеї «селянського самоуправління» на тлі радикальної більшовицької перебудови економіки знаходили значну підтримку в селі. Тому виявлення будь-яких спроб створення загонів «третьої сили» стало пріоритетним завданням для секретних відділів новостворених оперативних секторів. Не меншої тривоги каральним органам завдавали колишні «червоні партизани» – учасники більшовицького підпілля минулих років. Після війни вони мали певні привілеї та активно розбудовували сільську владу, що дозволило їм за десятиліття непу зміцнити власні господарства та стати заможними. Проте з початком колективізації значна частина колишніх соратників режиму відмовилася розкуркулювати односельців чи вступати до колгоспів. Коли ж влада намагалася насильно відібрати їхнє майно, вони чинили запеклий спротив, а подекуди навіть очолювали селянські виступи. Через це колишні партизани опинилися під особливим наглядом та стали об'єктом активних оперативних розробок місцевих апаратів ДПУ–НКВС УСРР.[5].

7 серпня 1932 року була ухвалена постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», яка увійшла в історію як «Закон про п'ять колосків». Відповідно до неї, будь-яке привласнення колгоспних ресурсів каралося смертною карою, а за наявності «пом'якшуючих обставин» передбачалося ув'язнення терміном від 10 років. Цей «закон про п'ять колосків» фактично позбавив селян права на будь-яке володіння харчами. Лише

протягом першого року його застосування вироки отримали 150 000 осіб. Сьогодні понад сто країн світу визнають Голодомор в Україні політично спланованим злочином. Ще у 1988 році Конгрес США на офіційному рівні проголосив Голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду проти української нації. Проте, попри міжнародне визнання, Верховна Рада України прийняла відповідне рішення лише 28 листопада 2006 р., підтвердивши, що Голодомор 1932–1933 рр. був актом геноциду, свідомо вчиненим сталінським режимом. Виникає питання: чому міжнародна спільнота дійшла до цього висновку раніше, ніж сама Україна? Очевидно, для тодішнього владного апарату ця проблема тривалий час не була пріоритетною.[4]

Протягом десятиліть трагедія 1932–1933 років залишалася в Радянському Союзі темою під суворою заборобою. Навіть під час XX з'їзду КПРС у 1956 році, коли партійне керівництво зважилося засудити сталінські репресії, основна увага приділялася терору проти номенклатури та інтелігенції, тоді як факт штучного голоду в селах ретельно приховувався. Офіційне мовчання тривало доти, доки зусилля української діаспори не призвели до формування спеціальної комісії в Конгресі США для вивчення подій в Україні. Тільки під тиском цих міжнародних розслідувань сталінське табу на будь-які згадки про голод було нарешті зняте.[20].

Одним із найбільш жорстоких інструментів у межах каральної стратегії ВКП(б) проти селян (і насамперед українського селянства) стало впровадження так званого режиму "чорних дошок" стосовно колгоспів, населених пунктів, цілих районів та навіть окремих громадян.

Саме поняття "чорна дошка" має тривалу історію – зафіксовано свідчення, що ще з 1920 року українські села та волості, які не виконували продрозкладки або чинили збройний спротив продзагонам, таврувалися як "чорнопрапорні". До таких територій спрямовували каральні загони, там практикували захоплення заручників та повністю припиняли постачання промислових товарів.

Повернення до практики "чорних списків" та "чорних дошок" надалі було зумовлене хлібозаготівельною кампанією 1928-1929 років, подальшою колективізацією та розкуркуленням. У цей час села, які не справлялися з плановими показниками, офіційно оголошувалися "отстаючими", тоді як господарства-лідери потрапляли на "червону дошку". Подібна термінологія використовувалася і в промисловості щодо підприємств, які зривали плани або ігнорували заклики до соціалістичного змагання.

У часи Голодомору 1932-1933 років практика "занесення на чорну дошку" отримала новий імпульс та інший зміст: процедуру потрапляння на "чорну дошку" офіційно визнали як репресивний захід [34].

Запровадження внутрішніх паспортів у грудні 1932 р. (які селянам не видавали) та директива від 22 січня 1933 р. заборонили селянам виїзд з України за хлібом, перетворивши республіку на концтабір. Особливе нетерпіння режим виявляв до куркулів, яких підозрювали у привласненні колгоспних ресурсів, тоді як для звичайних одноосібників та членів колгоспів за схожі дії передбачалося покарання у вигляді десяти років таборів. Достатньо було принести до хати лише жменю збіжжя, щоб врятувати близьких від голоду, аби потрапити під дію акту, що в народі став відомим як «закону про п'ять колосків».

Розгляд справ про майно колгоспів було повністю виведено з відання сільських громадських чи товариських судів. Натомість судово-слідчі структури отримали наказ завершувати провадження та виносити вирок у надзвичайно стислі терміни – протягом 15 діб із моменту виявлення правопорушення чи відкриття справи[38].

Буксирні бригади стали одним із найжорстокіших інструментів фізичного терору, організованим наприкінці 1932 року за вказівкою комісії В. Молотова для «прискорення» темпів вилучення збіжжя. До лав цих каральних загонів мобілізували місцевих партійних активістів, комсомольців, присланих із російських промислових центрів «двадцятип'ятитисячників» та навіть учителів, а їхню діяльність координував спеціально створений Всеукраїнський штаб

«буксирних» бригад. Методи роботи цих груп базувалися на тотальних обшуках кожної селянської садиби: використовуючи залізні щупи («шомполи»), вони шукали зерно, приховане під землею, у стінах чи печах. Через таку безжальність селяни охрестили їх «трясунами», «довгоносиками» або «червоною мітлою», адже вони конфісковували геть усе їстівне, вимітаючи з горщиків навіть готові страви та забираючи останню квасолю чи пшоно.

Діяльність бригад супроводжувалася системним мародерством, фізичними розправами, катуваннями та сексуальним насильством. Учасники рейдів нерідко виганяли цілі родини на мороз, відбираючи при цьому одяг, взуття та хатній посуд. Окремим проявом цинізму було залучення вчителів, яким доручали через шкільні контрольні роботи випитувати у дітей інформацію про батьківські схованки з продуктами. Кінцевою метою цього терору було остаточне впокорення селянина-власника, якого намагалися змусити віддати останній хліб або під страхом болісної смерті від голоду погодитися на вступ до колгоспної системи[44].

Судові органи, зокрема народні суди й прокуратура, разом із позасудовими структурами на кшталт «трійок ДПУ», забезпечували ідеологічне та правове підґрунтя для терору, фактично перетворюючи процес хлібозаготівель на масштабну каральну операцію. Правовим фундаментом цих дій слугувала стаття 127 КК УСРР, яка розглядала відмову здавати збіжжя як спекуляцію, а також сумнозвісна постанова від 7 серпня 1932 року, що увійшла в історію як «закон про п'ять колосків». Цей жорстокий акт санкціонував смертну кару або десятирічне ув'язнення в таборах навіть за мінімальну спробу селянина взяти жменю зерна з колгоспного поля[3].

Задля деморалізації та залякування сільського населення до районів масово відряджалися «виїзні сесії» судів та спеціальні мобільні групи. Судові процеси відбувалися безпосередньо в селах у надзвичайно прискореному режимі – зазвичай вирок виносили за 3–5 днів. Якщо спочатку репресивна машина була націлена переважно на «куркулів» та одноосібників, то з 1932 року каральний удар змістився на колгоспний актив. Голів господарств, бухгалтерів

та рахівників почали масово звинувачувати у «саботажі» та «приховуванні врожаю». Резонансним прикладом стала показова розправа над керівним складом Оріхівського району в грудні 1932 року за нібито «організований саботаж».

Загальні масштаби цих розправ були вражаючими: станом на 1 грудня 1932 року за так званими «хлібними справами» було винесено вироки близько 40 тис. осіб, із яких 500 засудили до розстрілу. Примітно, що під тиск системи потрапляли і самі представники юстиції: судді, які намагалися дотримуватися бодай мінімальних процесуальних норм або виносили надто м'які, на думку режиму, рішення, самі опинялися на лаві підсудних як «саботажники» чи «праві ухильники»[4].

Буксирні бригади виявляли «злочини», а судові органи легалізували конфіскації та вбивства. Вироки судів популяризувалися на зборах колгоспників, щоб створити атмосферу страху та змусити селян здавати приховане продовольство. Таким чином, поєднання беззаконня активістів та каральної сили юстиції перетворило українські села на замкнені «гетто», де населення було приречене на фізичне винищення. Протягом 1932–1933 років сталінська тоталітарна система вчинила на теренах України жахливий злочин проти людства – Голодомор, що став геноцидом української нації та спричинив смерть мільйонів людей[13].

Ця політика зруйнувала звичний уклад аграрного господарювання та відібрала у селян критичні ресурси збіжжя, що спровокувало масовий голод ще у 1928–1929 роках. Реакцією на це стали масштабні антибільшовицькі виступи в УСРР, серед яких особливе місце посідає Павлоградське повстання; усі ці протести були нещадно ліквідовані регулярними військами та спецпідрозділами.

Слідство довело, що саме Й. Сталін, В. Молотов, Л. Каганович, П. Постишев, С. Косіор, В. Чубар та М. Хатаєвич цілеспрямовано сформуливали умови для фізичної ліквідації українського селянства, задіявши такі інструменти

терору:затвердження завідомо нереальних до виконання обсягів хлібозаготівель для республіки[1]

Застосування за наказами ЦК КП(б)У та місцевих парткомів режиму так звані «чорні дошки» щодо районів, сіл та колгоспів, що передбачало повну воєнну блокаду, заборону на виїзд мешканців, вилучення всіх їстівних запасів та припинення комерційної діяльності;блокування кордонів України збройними формуваннями та міліцією, щоб перешкодити голодуючим залишити межі УСРР;встановлення цензури та заборони на приватне листування;практика «натуральних штрафів», що полягала в конфіскації м'яса, картоплі та іншого продовольства;систематичні обшуки з вилученням не лише зерна та насіння, а й майна, взуття та навіть приготовленої їжі;ескалація насильства, включно з розстрілами тих, хто намагався чинити опір діям каральних органів;масова депортація селянських сімей за межі України[13].

Ці репресивні заходи у 1932–1933 роках охопили всю територію України без винятку. Представники більшовицької влади повсюдно вчиняли акти насильства: побиття селян, відбирання реманенту та побутового начиння. У цей період під дію режиму так звані «чорні дошки» потрапили 735 адміністративних одиниць і господарств.

За підрахунками судової науково-демографічної експертизи НАН України, жертвами цього геноциду стали 3 млн 941 тис. осіб. Враховуючи також 6 млн 122 тис. ненароджених дітей, сукупні демографічні втрати України сягнули 10 млн 63 тис. громадян[1].

Сталін боявся втратити контроль над Україною, яку вважав «оплотом петлюрівщини» та націоналізму. Для реалізації задуманого потрібен був ударний кулак, і ним стали органи ДПУ. 19 листопада 1932 р. відбулася нарада керівників усіх обласних органів ДПУ УСРР. Прямі втрати населення УСРР становлять 3 млн 941 тис. осіб. Поширення страху, апатії, руйнація моральних цінностей (випадки канібалізму, трупоїдства, доносів)[43].

Однак трагічні події 1930-х років – Голодомор 1932–1933 рр., масові переселення з України сімей селян, віднесених до буржуазії – дали змогу

сталінському режиму знищити українське селянство і як клас дрібних власників, що мав потенції до економічної незалежності, і як національно-етнічну спільноту, менталітет якої ще зберіг традиції вільної хліборобської праці та сімейної організації життєдіяльності особистості. Ці події можна визначити як війну із сімейним селянським господарством і, фактично, з традиційною селянською сім'єю. Здійснюючи насильницьку колективізацію, сталінський режим депортував з України тільки як домогосподарства кулаків 200 тис. селянських сімей, що становили найбільш продуктивну частину трудового потенціалу українського села, і, за розрахунками демографів, налічували не менше 1 млн осіб [4].

Аби остаточно винищити частину української нації шляхом голоду, кремлівське керівництво запровадило повну блокаду українців на територіях, охоплених катастрофою. Спеціальна директива від 22 січня 1933 року, скріплена підписами Сталіна та Молотова, встановила сувору заборону для селян на виїзд із меж УСРР та Кубані до Російської Федерації чи Білорусі в пошуках харчів. Озброєні кордони на дорогах та залізничних вузлах перехоплювали сотні тисяч знедолених людей, силоміць повертаючи їх до рідних осель на неминучу загибель. У цей же час радянське керівництво цинічно спростовувало існування голоду перед міжнародною спільнотою та категорично відкидало будь-які пропозиції зовнішньої допомоги.

Окрім катастрофічних демографічних наслідків та колосального морального потрясіння, голод завдав нищівного удару по самому корінню українського національного буття. Ця трагедія фактично ліквідувала традиційне українське село з його автентичними народними звичаями, натомість утвердивши колгоспний лад, який уже не виявляв волі до спротиву радянському режиму. Голодомор 1932–1933 рр. на багато десятиліть закарбував у ментальності селянства глибокий соціальний страх, політичну байдужість та громадську пасивність. [21]

Спогади про Голодомор 1932 – 1933 рр. жительки с. Світільня Броварського району Київської області Паренюк М.М

«...У 32-му році я записалася в колгосп, та ще люди так не вмирали. А як настала весна 33-го року, то люди ходили пухлі і по дорозі вмирали. А я ходила на роботу кожного дня, то давали по 150 грамів хліба – варили затирку: так муку побовтають водою та руками потруть, і так варять. І ото один літр я отримаю і біжу швидко додому, бо там старенька бабуся, то мені шкода, щоб вона не померла з голоду...»[10].

Попри безпрецедентні масштаби, голод не поставив крапку в історії масового насильства в УРСР. Поряд зі звичними цілями сталінських репресій, під удар потрапив державний та партійний апарат, який лише кілька років тому сам виступав організатором каральних акцій.

Протягом відносно мирного періоду 1935–1936 рр. республіканська верхівка змогла дещо зміцнити свої позиції. Навіть Павло Постишев, колишній головний провідник репресій, за цей час набув рис такого собі українського партійного “гетьмана”. Він почав вдягати вишиванку та демонстрував зацікавленість історією й культурою України. Саме за його перебування на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У столицю УСРР перемістили з Харкова до Києва, який він називав “культурного Донбасу України”, а в самому місті було зведено пам’ятник Шевченкові. У 1935 р. Постишев навіть висловився за подальше впровадження українізації в лавах республіканської партійної структури.[6].

Справа СВУ була сфальсифікована радянськими репресивними структурами, ставши зразком для подальших розправ над різними колами інтелігенції. Загалом у 1930-х роках в Україні було сфабриковано 15 аналогічних організацій, до яких нібито належали тисячі осіб. Каральна машина зачепила всі категорії інтелектуалів, причому окремі спільноти (священство УАПЦ, філологів, істориків, літераторів, кобзарів та представників марксистських гуманітарних шкіл) було знищено практично цілком. В інших професійних колах репресії мали вибіркового характеру, проте скрізь частка постраждалих була значною. За оцінками дослідників, протягом 1930-х років в УРСР було фізично ліквідовано близько 80% творчої еліти. На знак відчаю та

протесту проти терору 13 травня Микола Хвильовий, а 7 липня 1933 року Микола Скрипник вчинили самогубство. Загибель Хвильового та Скрипника стала болісним і трагічним знаком остаточного згорання політики українізації. Сфабриковані справи, такі як процес «Спілки визволення України» (СВУ), служили моделлю для розправи над науковцями, письменниками та духовенством [21].

Щоб вижити під час голоду, люди були змушені здавати в державні магазини «Торгзін» останні сімейні реліквії: золоті сережки, обручки та навіть золоті зубні коронки в обмін на невелику кількість борошна чи крупи [29].

Україна перетворилася на безкрайній морг під відкритим небом. Український народ переживав нечуваний стрес і катастрофу, що поглинула людські душі, ставши жертвою небаченого у світовій історії геноциду. На колгоспних полях охоронці з веж розстрілювали селян за кілька знайдених колосків, поки поруч у буртах гнили тисячі тонн збіжжя. Не маючи сил терпіти страждання, батьки нерідко обирали самогубство, забираючи із собою і життя власних дітей. Смерть косила найбільш порядних та працьовитих господарів-хліборобів, а подекуди страшним явищем ставало людожерство.

Спогади жительки с. Пищики Іркліївського району Полтавської області Канашкіної (Борзяк) М.Г. 13 листопада 1989 р.

«Біля нас був сусід, він одногодок моему батькові... У нього було п'ятеро дітей, ми дружили, як всі діти на своєму кутку. У них ще гірше було. Навіть тієї половини не було... Старшенький син з голоду заліз до когось в дім, хотів щось вкрасти, його схопили, побили, і він повісився. Батьки покинули голодних дітей, а самі подались у світ, діти залишились самі голодні і холодні. І от кожного дня приходили діти і говорили: «Дядьку Гришо, померла Віра». Батько брав візок, загортав у ряднину дитя, відвозив на кладовище і закопував. На другий день приходив хтось із дітей і знову говорив: «Дядьку Гришо, померла Надя» і т. д., поки всі не вимерли, і батько мій їх похоронив. А пізніше, в 1937 р., батьки цих дітей повернулись з новим немовлям...» [9]

Жертв цього штучного голоду закопували у величезних спільних траншеях та ямах. Жодної жалоби, прощання чи традиційних обрядів – тіла, часто навіть не загорнуті в рядна, просто скидали до ровів без трун. На цих місцях не з'являлося ні хрестів, ні пам'ятних знаків. У неглибоких спільних могилах земля подекуди ще довго здригалася, адже разом із померлими туди кидали й напівживих, за якими візник не мав бажання чи змоги повертатися наступного дня. Окрім письменників, репресій зазнали і носії народної культури – кобзарі, чиє нищення розглядається дослідниками як акт етноциду та замах на національну ідентичність.[29]

Репресивна політика не лише забирала життя, а й мала на меті перетворити українців з повноцінної політичної нації на етнічну категорію без історичної пам'яті. Паралельно з нищенням селянства радянська влада ліквідовувала національний «мозок» – інтелігенцію. Сфабрикована справа «Спілки визволення України» (СВУ) 1930 року стала сигналом до розправи над науковцями та духовенством. У 1937–1938 рр. репресії охопили вже саму партійну верхівку УРСР, а загальні людські втрати від терору в цей період склали щонайменше 4,4 мільйона осіб. Спектр репресивно-каральних інструментів, що були розроблені та випробувані радянською владою під час антиселянської та антиукраїнської кампанії, вирізнявся надзвичайною різноманітністю та передбачав численні варіанти тиску на хліборобів.[39].

Передусім ішлося про судове цькування «саботажників», «ворогів народу та їх посіпак», а також про примусове виселення без рішення суду, вилучення майна, позбавлення посад, звань та виключення з партійних чи профспілкових лав. До цього переліку долучалися ліквідація «небільшовицьких» колгоспів, депортація людей згідно із затвердженими партією списками, а також фінансовий і податковий терор. Усі ці методи поділялися на два основні типи: ті, що передбачали персональну відповідальність, і ті, що базувалися на принципі колективного покарання.

Особливу увагу слід приділити саме заходам колективного впливу, які впроваджувалися з метою створення в селах умов, що унеможливлювали

фізичне виживання. Як відомо, саме такий підхід є ключовою юридичною ознакою геноциду – одного з найтяжчих злочинів проти людства [30].

Починаючи із січня 1932 року, паралельно з використанням каральних, судових та контролюючих структур для реалізації хлібозаготівель, партійно-радянське керівництво почало застосовувати такий адміністративний метод тиску, як «ліквідація колгоспів». Ця бюрократична процедура передбачала передачу всього майна та ресурсів ліквідованого господарства до райколгоспспілки, вивезення посівного матеріалу в рахунок плану, а самих селян, які знову ставали одноосібниками, обкладали податками за нормами, що базувалися на майні, наявному в них ще до вступу в артіль. Працівники артілі «Дружна праця» з Одещини скаржилися, що їм нарахували зобов'язання по 10–15 ц пшениці, хоча вони не мали власної землі, а податки (сільгосподаток, держстрах, самообкладання) змушували платити вдруге – вже як з індивідуальних господарств, попри те, що за рік роботи в колгоспі вони майже не бачили грошей [35].

Фактично, забравши в селян усе надбане, влада намагалася остаточно розчавити їх податковим тягарем. Першими у 1932 році за рішенням Зінов'євського міськкому було розпущено артілі ім. Леніна, Аджамка та «Червоний прогрес» через «куркульські тенденції та ворожий опір хлібозаготівлям». Аналогічні кроки здійснили щодо колгоспу «Незаможник» на Одещині, а також «Нове село» та «Червоний колос» на Херсонщині за систематичне невиконання планів. На Харківщині ТСОЗи «Зірка» та ім. Молотова скасували через звинувачення у крадіжках зерна, переклавши плани на колишніх членів як на одноосібників. У Вінницькій області колгосп ім. 1-ої партконференції розпустили як «куркульсько-розкладницький», мотивуючи це тим, що він нібито складався з неблагонадійних елементів, які замість праці займалися спекуляцією [43].

У радянських реаліях 1920-х – 1940-х років державна система розподілу ресурсів перетворилася на ключовий інструмент маніпулювання настроями суспільства та засіб економічного й політичного тиску на конкретні верстви

громадян. Тогочасний лад практично не визнавав ринкових механізмів, натомість усі виготовлені товари розподілялися у «ручному» режимі згідно з постановами партійного апарату. Можливість отримати доступ до продукції залежала від місця працевлаштування, соціального статусу чи офіційно визнаних трудових досягнень. Через штучно створений дисбаланс, відомий як «ножиці цін» на промислові та аграрні товари, держава здійснювала відверте вилучення ресурсів у селянства. Їхню продукцію викупували за безцінь, тоді як промислові вироби реалізувалися в мережах держторгівлі з колосальними націнками. Навіть найвище більшовицьке керівництво не приховувало, що такий підхід є прямим пограбуванням села з метою викачування капіталу на потреби форсованої індустріалізації [33].

Рятуючись від голодної смерті, селяни вирушали у пошуках хліба у Західну Україну, Білоруську Республіку, Центрально–Чорноземний округ Російської федерації – їх дивувало, чому тут, на не дуже родючих землях немає голоду, а в Україні з її чорноземами є. Так втеча від голоду – одна із форм пасивного спротиву селян радянській політиці, це один із шляхів порятунку людей від голодної смерті. Інші селяни вбачали порятунок у колективному саботуванні хлібозаготівельних планів і завдань [29].

Справа «Українського національного центру» стала одним із перших масштабних інструментів радянської репресивної машини, через яку у 1930–1931 роках пройшли пів сотні осіб, переважно колишніх діячів УПСР та УСДРП. Серед заарештованих опинилися знакові постаті українського руху, як от В. Голубович та І. Лизанівський, а центральною фігурою процесу чекісти намагалися зробити Михайла Грушевського. Попри вибиті свідчення, історик згодом відмовився від них, що призвело до закриття справи проти нього, проте він був приречений на вигнання у Москві під постійним наглядом ОДПУ. Хоча перші вирoki у справі УНЦ здавалися відносно м'якими, доля засуджених виявилася трагічною: більшість не вийшла з тюрем, а з 1934 року на них завели нові справи, що закінчилися масовими стратами.[33]

Паралельно з цим Йосип Сталін на початку 1933 року проголосив нову програму терору, замасковану під підсумки п'ятирічки. Він офіційно закріпив боротьбу зі шкідництвом та ідеологічними ворогами як пріоритет, використовуючи жорсткі закони про власність як інструмент революційної законності. Це був прямий сигнал до розправи не лише з класовими ворогами, а й із тими партійцями, які виявляли недостатню жорсткість у проведенні репресій. В Україні ця лінія набула особливого антинаціонального забарвлення. Спеціально надісланий Павло Постишев отримав мандат на повний розгром націоналістичної опозиції, що вилилося у цькування Миколи Скрипника. Доведений до відчаю неможливістю зупинити нищення української культури, Скрипник вчинив самогубство, що стало символом краху політики українізації [26].

Подальші репресії охопили всі ключові культурні установи республіки: від наркомату освіти до Академії наук та театру «Березіль». Тисячі інтелектуалів, письменників та науковців були оголошені ворогами народу. Сталінська теорія виправдовувала це втручання органів безпеки в культурне будівництво нібито необхідністю боротьби з «націоналістичним ухилом». Навіть перенесення столиці з Харкова до Києва подавалося як захід для більшовицької українізації, хоча насправді режим зміцнював свій контроль. Весь цей час супроводжувався розбудовою культу особи Сталіна, який замикав на собі керівництво каральними органами. Реорганізація ОДПУ в НКВС у 1934 році та подальше вбивство Кірова розв'язали руки спецслужбам для використання спрощеного судочинства, де розстрільні вирoki виносилися без адвокатів і виконувалися негайно. Трагічна доля родини Крушельницьких та багатьох галицьких інтелігентів, які приїхали розбудовувати радянську Україну, стала фінальним акордом цієї кривавої трансформації суспільства [13].

Протягом 1930–1932 років стрімко збільшується чисельність селян, покараних органами правосуддя через справи, пов'язані з хлібозаготівлями: якщо у 1930–1931 роках було винесено вирoki 18 тисячам осіб, то в період 1931–1932 років ця кількість подвоїлася, досягнувши 36 тисяч. Нарощуванню

масштабів терору допомагав спрощений та пришвидшений механізм судочинства, адже судам наказували не розбиратися в деталях правопорушень, а насамперед зважати на «господарсько-політичну вагу» процесів. Посиленню каральних операцій також сприяла робота мобільних судово-слідчих бригад, які виїжджали безпосередньо в села під час хлібозаготівельних кампаній 1930–1931 років. Структури ж ДПУ переважно спрямовувалися на придушення селянських протестів, боротьбу з «антирадянською агітацією» та проведення репресивних чисток серед керівного складу колгоспів, сільських рад, районних виконавчих комітетів і кооперативів [20].

Завершивши процес масової колективізації, вище партійно-радянське керівництво було переконане, що колективні господарства стали повноцінними соціалістичними підприємствами з виробництва аграрної продукції, наділеними колосальним потенціалом. Керуючись цими уявленнями, Кремль самостійно встановлював обсяги хлібозаготівель, повністю ігноруючи реальний стан справ у сільському господарстві, яке було фактично виснажене та зруйноване внаслідок радикальної соціалістичної модернізації [17]

Стрімка індустріалізація та примусове впровадження колективних методів праці в селах були нерозривно пов'язаними процесами. Фактично колективізація мала на меті розбудову господарської моделі, принципово відмінної від приватного селянського обійстя. Нова форма господарювання, за планом партійно-державного апарату, повинна була перебувати у цілковитій підконтрольності владі.

Така структура позбавляла виробників будь-якої можливості самостійно реалізовувати результати своєї праці. Вважаємо, що етап трансформації від вільної економіки до радгоспно-колгоспного ладу в Україні на зламі 1920-х – 1930-х рр. став ідеальним моментом для реалізації політики максимального вилучення ресурсів у середняків та заможних господарів через фіскальні інструменти. аналізуючи ситуацію, не викликає сумнівів доцільність трансформації податкової системи на селі [21].

З іншого, вже традиційно партійно-державне керівництво маскувало істинні причини податкової реформи на селі. Попри тотальний контроль у державі за всім і за вся вголос не йшлося про те, що непівська модель оподаткування селян, попри всі недоліки, ґрунтувалася на ринкових засадах, була відносно ліберальною для суб'єктів оподаткування. Вона більшою мірою влаштовувала селян. Однак за умов «великого перелому» на селі потреба у ній була відсутня. Так само як держава не потребувала в активних суб'єктах сільгоспвиробництва (селянах-ідеоманах), так вона і не потребувала у податковій системі, суб'єктом якої був активний сільгоспвиробник (селянин-ідеоман). Офіційно початком податкової реформи та створення системи стягнень до бюджету, що різнилися від непівської, стала постанова ЦВК та РНК СРСР від 2 вересня 1930 р. «Про податкову реформу». У документі йшлося і про причини реформування податкової системи.

З ростом та становленням усупільненого сектору народного господарства та різким скороченням приватного сектору, з посиленням планового методу управління в народному господарстві у цілому й на окремих підприємствах, – діюча система перестала відповідати стану й організації народного господарства. Велика кількість податків та неподаткових видів стягнень до бюджету, поряд із значним ускладненням їх вираховувань та стягнень створює перепони в регулюванні виробництва і обміну загалом і, зокрема, в політиці регулювання цін. Складні взаємини усупільненої промисловості й торгівлі з бюджетом стали на заваді планування окремих ланок і всього народного господарства в цілому. Необхідність внести в податкову систему корінні зміни постала ще гостріше під час реорганізації управління державної промисловості й проведення кредитної реформи [19].

Початковий етап реформування фіскальної політики в аграрному секторі припав на лютий 1929 р., коли було переглянуто засади єдиного сільгосподатку. Зокрема, 20 лютого 1929 р. затвердили положення «Про єдиний сільськогосподарський податок на 1929/30 рік». Цей нормативний акт окреслив правила оподаткування селян, зважаючи на регіональні особливості

кожної республіки. Документ передбачав нарахування зборів як на основі сукупного доходу двору, так і в розрахунку на кожного члена родини. Дохідність рослинництва визначалася за розміром посівних площ та земель під паром. Важливою особливістю закону була його незмінність: планувалося зафіксувати податкові ставки на трирічний термін.

Згідно з нормами, до 35% найбідніших верств села звільнялися від виплат. Водночас для колективних господарств впроваджувалися пільги, що мали стимулювати збільшення посівів, зростання врожайності та впровадження нових агротехнологій. Стосовно приватного сектору, то господарства, класифіковані як «куркульські», підлягали індивідуальному оподаткуванню. За розрахунками влади, частка таких дворів не мала перевищувати 3% [18].

До господарств із річним прибутком понад 500 крб застосовувалася прогресивна відсоткова шкала нарахувань. Реформа встановила чітку ієрархію: колгоспи отримували пільги, тоді як одноосібні господарства, особливо «куркульські», обкладалися непосильними податками, що змушувало селян під тиском вступати до колгоспів. Місцеві органи влади (райвиконкоми та сільради) отримали право самостійно змінювати плани мобілізації коштів і підвищувати норми оподаткування, що призводило до бюрократичного свавілля та «стахановських темпів» викачування ресурсів. Надмірний податковий тиск, запровадження натуральних штрафів (м'ясом, картоплею) та конфіскація заощаджень за несплату стали одними з головних чинників соціально-економічної катастрофи та Голодомору 1932–1933 рр [19].

Попри застосування репресій, республіка виявилася неспроможною реалізувати навіть скориговані плани збору збіжжя. У такій ситуації влада розпочала конфіскацію насінневих, кормових і харчових запасів для виконання норм хлібозаготівель, що мало катастрофічні наслідки для людей. Це призвело до жахливої смертності від недоїдання та хвороб, пік якої припав на березень 1933 р.

Аналогічна трагедія розгорілася і на Полтавщині – в одному з українських регіонів, що зазнав найважчих втрат від голодомору та переслідувань. Протягом

зимі 1932–1933 рр. більшість колгоспників області втратили зерно й насіння, приватні господарі лишилися без їжі, а тварини – без кормів. Вичерпане трирічним вилученням продуктів село, яке тривалий час перебувало у скрутці, зрештою опинилося у прірві. Коли у людей закінчилися останні таємні резерви, дефіцит харчів трансформувався у масштабний голод, що паралізував увесь Полтавський край [36].

Процес колективізації в Південному регіоні України розмежовується на два контрастні періоди: добровільний етап епохи НЕПу (1921–1928 рр.) та примусову фазу (1929–1932 рр.). Під час другого етапу сталінський апарат, вбачаючи в приватному секторі джерело капіталізму, перейшов до силової ліквідації одноосібників задля створення цілком підконтрольних державі колгоспів як головних постачальників продукції [18]. Спроби соціалістичної перебудови села на Півдні не знайшли відгуку серед населення, а їх втілення обернулося катастрофою: руйнацією господарств, масовими депортаціями та величезними людськими втратами. Зокрема, поголів'я худоби в регіоні впало у 1,8 раза, а в особистому користуванні селян – у 7,1 раза. Державне будівництво на Півдні відбувалося всупереч прагненню селян до незалежного господарювання, що спровокувало глибоку системну кризу. Варто зазначити, що південні області демонстрували вищі темпи колективізації: на березень 1930 р. там було залучено до колгоспів 80,3% дворів проти 70,9% загалом по республіці. Публікація статті Сталіна «Запаморочення від успіхів» спричинила хвилю виходу селян із артілей, яку місцева влада намагалася зупинити жорсткими методами та партійними директивами, спрямованими на боротьбу з «ворогами ладу» [13].

У підсумку колективізація призвела до деградації сільського господарства та зникнення селянина як власника. Архівні дані Миколаївської, Херсонської та Одеської областей підтверджують, що Голодомор 1932–1933 років був прямим наслідком насильницьких реформ, грабіжницьких хлібозаготівель та нелюдської політики розкуркулення, яка вилилася у масштабний геноцид українського народу. Репресивна система була спрямована на повне упокорення села через

механізми державного терору. Ключовими інструментами стали політика «ліквідації куркульства як класу», запровадження «закону про п'ять колосків» та режиму «чорних дошок», що передбачав повну блокаду та вилучення всіх харчів. Запровадження паспортної системи фактично встановило «друге кріпацтво», прикріпивши селян до землі без права виїзду. Кульмінацією став Голодомор 1932–1933 років, який автори джерел визначають як акт геноциду, спрямований на фізичну ліквідацію найбільш активної частини нації. Паралельно з селянством режим нищив національну інтелігенцію (справа СВУ, УНЦ), намагаючись перетворити українців на денационалізовану масу без історичної пам'яті.

ВИСНОВКИ

Колективізація в Україні не була звичайною економічною реформою, а фактично стала формою внутрішньої громадянської війни, де сталінська держава протистояла селянству як окремому культурному та соціальному класу. Для забезпечення потреб форсованої індустріалізації Радянський Союз перетворив Україну на сировинну колонію, нещадно викачуючи з неї ресурси через механізм «ножиць цін» – штучне завищення вартості промислових товарів та заниження закупівельних цін на хліб. Україна отримала роль головного «хлібного донора» імперії, через що союзний центр ігнорував реальні можливості господарств, неодноразово збільшуючи плани хлібозаготівель задля стабілізації ситуації в Москві та Ленінграді. Окрім економічного визиску, режим ставив за мету етносоціальну інженерію – руйнацію традиційного українського села, яке було носієм національної культури, мови та релігії, щоб перетворити українців на денаціоналізовану та лояльну радянську масу. Опір українського селянства мав характер безпрецедентного за масштабами соціального вибуху, який у 1930 році поставив під загрозу саме існування радянської влади в республіці. Спротив пройшов шлях від пасивних форм, як-от масовий забій худоби (що призвів до скорочення поголів'я у 7–8 разів), до відкритих збройних повстань із політичними гаслами за незалежність України. Унікальною рисою стали «бабські бунти» (волинки): жінки свідомо йшли в авангарді протестів, штурмували колгоспні комори та силоміць повертали майно, розраховуючи на менш жорстку реакцію каральних органів. Лише за 1930 рік було зафіксовано понад 4000 масових виступів, у яких взяли участь близько 1,2 мільйона осіб, що змусило сталінське керівництво тимчасово відступити, щоб згодом завдати ще більш нищівного удару. Нездатність влади зламати опір селянства традиційними репресивними методами призвела до переходу режиму до стратегії фізичного винищення. Голодомор 1932–1933 років став тією «остаточною зброєю», яка мала на меті упокорення бунтівної нації через терор голодом. Для цього було створено умови, несумісні з життям: режим «чорних дошок», конфіскація всіх продуктів харчування «буксирними

бригадами», «закон про п'ять колосків» та воєнна блокада кордонів України. Паралельно з винищенням селянства держава ліквідувала національний «мозок» – інтелігенцію (справи СБУ, УНЦ), знищивши близько 80% творчої еліти. Внаслідок цього геноциду Україна зазнала катастрофічних втрат – понад 10 мільйонів осіб (включно з ненародженими), а в ментальності вцілілих на десятиліття закарбувалися страх, громадська пасивність та руйнація традиційних моральних цінностей. Особливістю процесу в Україні стало ігнорування її реальних господарських можливостей союзним центром, який неодноразово збільшував плани хлібозаготівель, іноді вдвічі перевищуючи прогнози, щоб задовольнити потреби Москви та Ленінграда. Ситуацію загострила ліквідація республіканської організації «Укрхліб» та її поглинання «Союзхлібом», що означало повну втрату Україною економічної суб'єктності та перетворення центру на одноосібного розпорядника українських ресурсів. Переламним моментом став листопад 1929 року, коли Сталін проголосив курс на суцільну колективізацію, відмовившись від поступовості НЕПу на користь адміністративно-командного примусу та «великого стрибка».

На ідеологічному рівні режим використав тактику соціального розколу, штучно протиставляючи бідняцькі верстви заможним господарям, яких таврували як «куркулів» та «спекулянтів». Політика «ліквідації куркульства як класу» стала інструментом фізичного усунення найбільш енергійної та незалежної частини селянства, що супроводжувалося масовими депортаціями та конфіскаціями. Впровадження сільськогосподарської артільі як єдиної форми господарювання означало насильницьке відчуження приватної власності та реманенту на користь держави. Зрештою, перший розділ доводить, що колективізація в Україні мала на меті не лише економічне підкорення, а й руйнацію традиційної національної ідентичності, оскільки селянство було головним носієм української культури та мови, що суперечило планам створення уніфікованого радянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Опубліковані джерела

1. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / упоряд. : В. М. Даниленко, Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2010. 472 с. URL: <https://www.cdvr.org.ua/sites/default/files/archive/golodomor-anotovanyi-dovidnyk.pdf>
2. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів / упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна ; відп. ред. С. В. Кульчицький. Київ : Наукова думка, 1992. 734 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008485>
3. Матеріали Міжнародної наукової конференції «Голод в Україні у першій половині ХХ століття: причини та наслідки» (Київ, 20–21 листопада 2013 р.) / ред. кол.: М. Антонович, Г. Боряк та ін. Київ : НаУКМА, 2013. 364 с.
4. Матеріали Міжнародної конференції «Штучні голоди в Україні ХХ століття» (Київ, 16 травня 2018 року) / упоряд. В. Сергійчук. Київ : ПП Сергійчук М. І., 2018. URL: <https://holodomormuseum.org.ua/wp-content/uploads/2019/02/s-1021-m-holodomor-konferenc-blok.pdf>
5. Подкур Р. Ю. Інформаційно-аналітичні документи ГПУ УСРР про Голодомор 1932–1933 рр. З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. 2021. № 1 (55). С. 13–45. URL: <https://www.reabit.org.ua/files/store/308.pdf>
6. ПОРТРЕТ ТЕМРЯВИ. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х книгах. Книга 1. Авт.-упоряд. П. Ящук. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Львів: Видавництво ТзОВ "Дивосвіт" 1999. 707 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003348

7. ПОРТРЕТ ТЕМРЯВИ. Свідчення, документи і матеріали. У 2-х книгах. Книга 2. Авт.-упоряд. П. Ящук. Асоціація дослідників голодоморів в Україні. Львів: Видавництво ТзОВ "Дивосвіт" 1999. 612 с.
8. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД. Упор.: В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ.: ВД "Стилос". 2007. 189 с.

Мемуари

9. Канашкіна (Борзяк) М. Г. Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. жительки с. Пищики Іркліївського району Полтавської області (запис 13 листопада 1989 р.). URL : <https://dako.gov.ua/1932-1933-%D1%83-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%85-%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D1%86%D1%96%D0%B2/>
10. Паренюк М. М. Спогади про Голодомор 1932–1933 рр. жительки с. Світильня Броварського району Київської області. URL: : <https://dako.gov.ua/1932-1933-%D1%83-%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%85-%D0%BE%D1%87%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D0%B4%D1%86%D1%96%D0%B2/>
11. Свідчення Ейсмонта Володимира Мечиславовича про опір колективізації та репресії на Поділлі. Архівні матеріали дослідника. URL: <https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00003348>

Монографії та статті

12. Васильєв В. Ю., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). Вінниця : Логос, 1997. 176 с. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi->

[bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0018210.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0](http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/0018210.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0)

13. Галушко К.Ю. упорядник МАСОВІ ПОЛІТИЧНІ РЕПРЕСІЇ// Енциклопедія історії України: Україна—Українці. Кн. 2 / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во «Наукова думка», 2019. - 842 с
URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=2.15.10
14. Ганжа О. І. Опір селянства України політиці суцільної колективізації. Український історичний журнал. 1996. № 4. С. 45–56. URL: <http://history.org.ua/JournALL/pro/10/13.pdf>
15. Гриневич Л. В. Голодомор 1928–1929 рр. у радянській Україні : монографія. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. 566 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6644-5/978-966-02-6644-5.pdf>
16. Гур'єва О. С. Зернова проблема та криза хлібозаготівель в сільському господарстві УСРР 1928–1933 років. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Вип. 44. С. 138–143. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015543>
17. Зінченко А. Л. Повстання селянські проти більшовицького режиму 1929–1932. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 288–291. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Povstannia sel 1929 1932
18. Іваненко В. В., Романець Н. Р. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина. Грані. 2013. № 9. С. 7–12. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5686/1/%D0%A0%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D1%86%D1%8C%20%D0%9D.%20%D0%9E>

[%D0%BF%D1%96%D1%80%20%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D0%BD%202009.pdf](#)

- 19.Калінкіна С. А., Корновенко С. В., Маркова С. В., Романець Н. Р. «Великий перелом» на селі. Фінал селянської революції (1929–1933 рр.) : монографія / за ред. С. В. Корновенка. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2013. 412 с. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/8490/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20-%20%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%BC%20%D0%BD%D0%B0%20%D1%81%D0%B5%D0%BB%D1%96..pdf>
- 20.Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як геноцид. Український історичний журнал. 2008. № 6. С. 4–29. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/0bca4757-a681-4593-ac16-7a7e246738c4/content>
- 21.Кульчицький С. В. Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. Київ : Наш час, 2008. 424 с. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-966-8174-88-9/978-966-8174-88-9.pdf>
- 22.Кульчицький С. В. Колективізація і Голод в Україні: 1929–1933. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2000. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0008485>
- 23.Кульчицький С. В. Проблема колективізації сільського господарства в сталінській «революції зверху», Проблеми Історії України факти, судження, пошуки, № 12. 2004. С. 21-69 URL: <https://web.archive.org/web/20080527222158/http://www.history.org.ua/Zbirnyk/12/2.pdf>
- 24.Кульчицький С. В. Сталінський «сокрушительный удар» 1932–1933 рр. Київ : Темпора, 2013. 316 с. URL: <https://history.org.ua/LiberUA/978-617-569-176-2/978-617-569-176-2.pdf>
- 25.Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. Історія України: маловідомі імена, події, факти. 2011. Вип. 37. С. 166–179.

26. Малько В. Українська інтелігенція і геноцид: боротьба за історію, мову та культуру в 1920-х та 1930-х роках. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду. 2012. С. 120–135. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/28562/file.pdf>
27. Марочко В. І. Голодомор 1932–1933 рр. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2. С. 146–150. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-4436-8/978-966-02-4436-8.pdf>
28. Марочко В. І. Колективізація сільського господарства в УСРР/УРСР. Енциклопедія історії України. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 448–452. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=%20EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Kolektyvizaciya
29. Махорін Г. Л. Форми опору українського селянства у часи Голодомору 1932–1933 рр. Житомир : Вид-во Євенок О. О., 2018. 48 с. URL: https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21P03=FILA=&S21STR=gileya_2016_109_18
30. Місінкевич Л. Л. Опір державній політиці колективізації на Хмельниччині: від волинок до повстання (1929–1930-ті рр.). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2011. Т. 21. С. 411–422. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Unzap_2016_3_33.pdf
31. Моцак С.І, Турков В.В. Упровадження політики суцільної колективізації в болгарських селянських господарствах України (1927–1935 рр.). Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Том 31 (70) № 2 2020. С. 18-26 URL: <https://www.hist.vernadskyjournals.in.ua/31-70-2>

32. Орлова Т. В. Українська селянка за умов колективізації та голодомору: історичний аналіз. Часопис української історії. 2013. Вип. 26. С. 84–89. URL: <https://ethnic.history.knu.ua/data/2009/28/articles/6.pdf>
33. Папакін Г. В. «Чорна дошка»: антиселянські репресії (1932–1933) / відп. ред. Г. Боряк. Київ : Інститут історії України НАНУ, 2013. 420 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-7023-7/978-966-02-7023-7.pdf>
34. Папакін Г. В. «Чорні дошки» Голодомору — економічний метод знищення громадян УРСР (Список). Український інститут національної пам'яті. URL: <https://www.istpravda.com.ua/research/4cf147b447cf7/>
35. Петренко В. І. Більшовицька влада та подільське селянство у 1920-х – першій половині 1930-х рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Вінниця, 2000. 20 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0015541>
36. Петренко С. М. Голод 1932–1933 рр. на Полтавщині очима сучасників. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2012. Вип. 33. С. 165–170. URL: <https://anatomy.pdmu.edu.ua/storage/vyhovna/files/noTtcp8fFac9F7jE1MxTRGaZhpIpMSPB2FVS9JuZ.pdf>
37. Подкур Р. Ю. Збройний виступ як радикальна форма опору радянській владі в УСРР в 1920-ті — початку 1930-х рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2010. № 19. С. 195–212. URL: <https://nasplib.isofts.kiev.ua/server/api/core/bitstreams/c99c2130-9dea-4262-82bd-a4265cb69547/content>
38. Примаченко Я. Закон «про п'ять колосків». Цей день в історії. URL: <https://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=08&Day=07&a=Q>
39. Рец, В. В. (2020). Механізм здійснення масових репресій в УРСР в період «Великого терору» 1937–1938 рр. в контексті «куркульської операції». Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії, 22, 92-102. URL: <https://periodicals.karazin.ua/apvvi/article/view/15885>
40. Фільваркова А. Більшовицький режим і українське село (1928–1933). Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. 2011.

Вип. 106. С. 56–59. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/VKNU_Ist_2011_104_19.pdf

41. Шаталіна Є. П. Селянські виселки під час колективізації в Україні (1928–1932 рр.). Київ : Інститут історії України НАН України, 1997. 68 с. URL: <https://lib.in.ua/159379-selianski-vyselky-pid-chas-kolektyvizaczii-v-ukraini-1928-1932-rr/>
42. Якубова Л. СУЦІЛЬНА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В СЕЛАХ ЕТНІЧНИХ МЕНШИН. 1930-1935 рр. / Якубова Л. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2004. 11. С. 370-412. URL: https://resource.history.org.ua/publ/pro_2004_11_370

Підручники і посібники

43. Василенко В. А. Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду: правова оцінка. Київ : Вид-во імені Олени Теліги, 2009. 48 с.
44. Голодомор 1932–1933 років — геноцид української нації : навчальний посібник для вчителів / за ред. В. Сергійчука. Київ : Просвіта, 2019. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/bitstream/123456789/5040/1/%D0%93%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%20-%D0%BD%D0%B0%D0%B2%D1%87%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%BA.pdf>
45. Грицак Я. Нариси з історії України: Формування української модерної нації XIX–XX ст. Київ : Генеза, 1996. 360 с. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/ukr0000536.pdf